

Radboud Engbersen & Jurriaan Omlo

Uit de duivelskring van armoede

**Wat sociaal werkers en medewerkers van kinderen
en peuteropvang kunnen betekenen in de aanpak
van armoede in Noord-Nederland**

Colofon

Auteurs: Radboud Engbersen en Jurriaan Omlo.

Met medewerking van: Monique Kremer, Erik Snel en Hannah Babetti.

Deze publicatie is ontwikkeld in opdracht van de Tintengroep.

Foto's: Tintengroep.

Eindredactie: Paul van Yperen, Communicatie Movisie.

Vormgeving: Suggestie & Illusie, Utrecht.

© Movisie, Utrecht, 2020. Gedeeltelijke overname van teksten is alleen toegestaan met bronvermelding.

Downloaden: www.movisie.nl

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Tinten

Inhoudsopgave

1 Inleiding	6
1.1 Centrale vraag en onderzoeksactiviteiten	6
1.2 Kader van het onderzoek	9
1.3 Leeswijzer	12
2 Versterken van mentaal kapitaal	13
2.1 Outreachend werken	15
2.2 Motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken	19
2.3 Gelijkwaardige, betrokken en respectvolle hulpverleningsrelatie	20
2.4 Differentiëren tussen doelgroepen	21
3 Versterken van pedagogisch kapitaal	25
3.1 De meerwaarde van opvoedondersteuning	28
3.2 De pedagogische civil society versterken	29
3.3 De rol die peuter- en kinderopvang kan spelen	30
3.4 De rol van jeugdgezondheidszorg	33
3.5 Diverse effectieve interventies	35
4. Versterken van sociaal kapitaal	38
4.1 Nieuwe netwerken creëren, bestaande netwerken activeren of juist afbreken	42
4.2 Lotgenotencontact faciliteren	44
4.3 Bonding, Bridging en Linking	45
4.4 Burgerinitiatieven ondersteunen	48
4.5 Accommodaties en publieke ruimtes benutten	52
5 Versterken van cultureel kapitaal	57
5.1 Wees voorzichtig met uitspraken over mentaliteit	58
5.2 Verlengen van de schooldag	63
5.3 Mentoraatsprojecten	65
5.4 Culturele interventies versterken	66
6 Versterken van economisch kapitaal	70
6.1 Reguliere arbeidsmarkt biedt beperkte groep emplooi	70
6.2 Alternatieven voor regulier werk	74
6.3 Meer aandacht voor 'meedoen' en basisbanen	77
6.4 Schuldhulpverlening	82
7 Conclusies en aanbevelingen	87
7.1 Waar moet Tinten mee doorgaan en verder versterken?	88
7.2 Aanbevelingen	96
8 Appendix: Tinten in actie	97
Geraadpleegde literatuur	100

Voorwoord

Het effect van samen

'Wie voor een dubbeltje geboren is wordt nooit een kwartje' of 'je moet niet denken dat je meer bent'. 'Als we naar het westen gaan, dan gaan we achter in de zaal zitten, want wat we te zeggen hebben doet er eigenlijk niet toe.' Wie bekend is in het werkgebied van de Tintengroep, zal dit soort opmerkingen herkennen. Je afkomst bepaalt wie je bent. Punt.

Toen ik als buurtwerker in Zwartemeer startte in 1982 waren dit woorden die ik steeds weer hoorde. In veel gevallen waren ze onderdeel van de erfenis van generaties die in armoede hadden geleefd. Ik ontmoette gezinnen waarin het de normale toon was. Niet omdat ze dat wilden, maar omdat ze simpelweg geen andere manier kenden.

Nu nog zie ik dezelfde situaties en weten we steeds beter wat de trieste gevolgen daarvan zijn. De kinderen die ik zag opgroeien zijn de ouders van nu. In gezinnen waarin een ouder werkeloos raakt ontstaan financiële problemen. Of bij ouders die uit elkaar gaan. In het veenkoloniale gebied leven zo'n 14.000 gezinnen in armoede. De sociaal werkers en peuterwerkers van de Tintengroep horen nog steeds dezelfde uitspraken voorbij komen en zien de effecten ervan. De brede aandacht voor armoede in ons land, die de afgelopen jaren is gegroeid, is nu hard nodig. Bijna dagelijkse berichten over voedselbanken die de aanloop niet aankunnen en mensen met hoge schulden die geen uitweg zien maken voelbaar dat de grens tussen rondkomen en armoede flinterdun is.

Sinds mijn start in Zwartemeer voel ik dat er iets onder de oppervlakte speelt dat me dwars zit. Dat is een persoonlijke drijfveer geworden. Wat zijn de factoren die ervoor zorgen dat het ene kind in de vicieuze cirkel van armoede vast blijft zitten en het andere kind toch de stap zet om daaruit te ontsnappen? Hoe kan het dat na grote levensgebeurtenissen de ene persoon in armoede beland en de ander daaruit kan blijven. De zoektocht naar het antwoord op die vragen was een belangrijke reden om De Alliantie van Kracht tegen Armoede op te richten. Een netwerk vanuit het groeiend besef in de regio dat ieders inzet hard nodig is om de hardnekkige armoede effectief aan te pakken. Met netwerkpartners vanuit onder andere de overheid, onderwijs, de zorg en welzijn. Allemaal betrokken vanuit hun eigen achtergrondkennis en wens om voor verschil te zorgen.

Samen met de
(lokale) politiek,
ondernemers
en andere
leden van onze
samenleving
kunnen we meer
bereiken dan
alleen.

Ik ben er enorm trots op dat de resultaten van het onderzoek dat voor u ligt ook vanuit samenwerking zijn ontstaan. We wilden weten welke rol sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk kunnen vervullen voor personen die zich in een situatie van armoede bevinden of daarin dreigen te belanden. Met praktische mogelijkheden om preventief aan de slag te gaan waar dat kan en anders door de effecten te verminderen of verzachten. Het is de uitkomst van samenwerking en inzet van verschillende expertises. De vijf kapitaalsvormen die beschreven zijn bieden ons kansen die we eerder niet hadden. We nemen de aanbevelingen ter harte, bijvoorbeeld door in onze activiteiten gericht op de aanpak van armoede de kapitaalsvormen te betrekken.

Wat we hebben geleerd is ontstaan vanuit de combinatie van wetenschappelijke kennis van Movisie en Bureau Omlo, de vakkennis van onze medewerkers en het inzicht van ervaringsdeskundigen. Overigens hebben alle leden van de eerste groep ervaringsdeskundigen die binnen het project K@ns de opleiding hebben afgerond nu werk. Weer zo'n sterk voorbeeld van de effecten van een goede samenwerking en inzet.

'Uit de duivelskring van armoede' laat ons nieuwe kansen zien en onderstreept dat onze medewerkers geen ijzer met handen kunnen breken. De economische omstandigheden van (groepen) inwoners van onze werkgebieden beperken de mogelijkheden die er voor ons zijn om voor verschil te zorgen. We zijn belangrijk om in beeld te brengen waar het probleem nou precies zit. Samen met de (lokale) politiek, ondernemers en andere leden van onze samenleving kunnen we meer bereiken dan alleen. Daarvoor kunnen we nu de vijf kapitaalsvormen gaan inzetten.

Voor mij persoonlijk geven de uitkomsten van dit onderzoek een antwoord op een vraag die me al jaren bezig hield. Tegelijkertijd voel ik er een oproep in. Om inwoners te helpen ontsnappen aan de duivelskring van armoede hebben we elkaar nodig. De hulpverleners weer met elkaar laten werken in plaats van tegen elkaar. Nog geen week geleden hoorde ik over een situatie rondom een gezin waarin twaalf hulpverleners betrokken waren. Hun adviezen en aanpakken lijnden niet met elkaar op, maar gingen juist tegen elkaar in. Voor het gezin maakte dat het niets makkelijker. En voor de hulpverleners zal het ook niet opleveren waar ze op hoopten. Laten we in de hulp die we bieden elkaar opzoeken en van elkaars kennis gebruik maken. De bureaucratie naar de achtergrond, het doel voorop.

Johan Brongers, Raad van Bestuur Tintengroep

1. Inleiding

De titel van dit onderzoeksrapport ('Uit de duivelskring van armoede') hebben we ontleend aan een artikel van de socioloog en schrijver Gerard Durlacher uit 1973.¹ Durlacher wijst hierin op de vicieuze cirkel van mensen in armoede: mensen zijn arm, omdat ze onvoldoende middelen hebben en die hebben ze niet omdat ze arm zijn. Aan de hand van het toen beschikbare wetenschappelijk onderzoek maakt hij duidelijk dat het voor velen niet eenvoudig is om aan die vicieuze cirkel te ontsnappen. De kans om in één of meer generaties uit 'de omklemming van armoede te geraken, schrijft hij, is kleiner dan die om er in te blijven en hij wijst op de 'lawineachtige (internationale) publicatiestroom' over dit onderwerp in die dagen. Uitgerekend in een periode waarin in Nederland, maar ook in de Verenigde Staten en de westerse wereld in het algemeen steeds meer groepen gingen profiteren van de welvaart. Daarna is de aandacht voor armoede weer wat weggeëbd, om pas weer in de jaren tachtig terug te keren toen Nederland met een economische recessie werd geconfronteerd. Armoede wordt dan ook steeds opnieuw herontdekt, zeggen sociologen.

Hoewel het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) sinds 1998 de armoede in Nederland systematisch monitoren, zien we dat de laatste jaren een groeiende aandacht voor armoede en schuldenproblematiek. De opdracht van de Tintengroep voor dit onderzoek is daar een illustratie van. De hardnekkigheid van de sociale problematiek van een groep achterblijvers, de groei van het aantal voedselbanken en werkende armen, zo ook de groei van het aantal personen en gezinnen die met problematische schulden hebben te kampen, maakten deze opdracht voor Movisie dan ook hoogst relevant en uitdagend. Bovendien heeft de coronapandemie de armoede- en schuldenproblematiek in Nederland versterkt en ook middengroepen in een bestaansonzekere positie gebracht, met alle risico's van daaruit voortvloeiende armoede.

1.1 Centrale vraag en onderzoeksactiviteiten

De centrale vraag aan het adres van Movisie was: welke rol kunnen sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk en kinderopvang vervullen voor personen die zich in een situatie van armoede bevinden of daarin dreigen te belanden? Hoe kunnen zij armoede op tijd signaleren, mogelijk voorkomen en oplossen, dan wel (de negatieve gevolgen van) armoede verminderen of verzachten? Welke praktische

¹ Durlacher, G.L (1973), 'Armoede: een poging tot analyse.' In: *Mens en onderneming*, vol. 27, 1973.

Armoede
wordt dan ook
steeds opnieuw
herontdekt,
zeggen
sociologen.

handvaten zijn aan hen te geven? Daarbij is niet gevraagd om een algemene studie naar bestaande kennis over effectieve interventies en mechanismen bij de aanpak van (intergenerationele) armoede. De studie had tot doel om de praktijkervaringen en inzichten van sociale en pedagogische professionals die werkzaam zijn binnen het werkgebied van de Tintengroep als belangrijk uitgangspunt te gebruiken in het onderzoek. Algemene kennis is wel benut maar waar mogelijk steeds geconfronteerd met de lokale kennis om de toepasbaarheid van het onderzoek te versterken.

Voor het beantwoorden van deze hoofdvraag heeft Movisie in nauwe samenwerking met Bureau Omlo literatuuronderzoek verricht en diepte-interviews gehouden met sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk en kinderopvang werkzaam binnen de Tintengroep, ervaringsdeskundigen én experts werkzaam in het brede sociaal domein. In het geval van de ervaringsdeskundigen ging het om personen die de opleiding 'Ervaringsdeskundige in generatiearmoede en sociale uitsluiting' bij het Noorderpoort College hadden gevolgd. In het geval van experts ging het om personen die in Groningen en Drenthe werkzaam waren op het brede sociale domein en bekend waren met het fenomeen armoede. Denk aan de volkshuisvesting, de jeugdgezondheidszorg en de schuldhulpverlening. In totaal zijn 18 sociaal werkers (inclusief werkers kinderopvang en peuterwerk) geïnterviewd: 8 ervaringsdeskundigen, 8 experts, 3 personen met een overzichtsfunctie (bestuur, management) binnen de Tintengroep én één onderzoeker met expertise over armoede in Noord-Nederland. In totaal hebben we 38 personen geïnterviewd.

We hebben bij het beantwoorden van de centrale vraag dus zowel gebruik gemaakt van wetenschappelijke kennis, praktijk- en expertkennis van professionals werkzaam binnen en buiten de Tintengroep en van ervaringskennis van personen die zelf in een situatie van armoede hebben verkeerd en die geleerd hebben deze reflectief in te zetten in uitvoeringspraktijken van sociaal werk. We lichten de verschillende onderzoeksactiviteiten hieronder nader toe.

Aan de aandacht voor praktijkkennis naar bestaande wetenschappelijke inzichten uit de onderzoeksliteratuur ligt het idee ten grondslag dat sociaal werkers, pedagogische werkers en experts over waardevolle praktijkkennis beschikken. Deze praktijkkennis is door Hutschmaekers (2001) ook wel omschreven als 'tacit knowledge'. Vaak is het impliciete kennis en kunnen onderzoekers door middel van interviews of focusgroepen dergelijke kennis expliciet maken (Omlo, e.a., 2013).

Naast uitvoerende professionals en experts beschikken ervaringsdeskundigen over de nodige expertise. Dat kunnen zowel mensen zijn die nog in een armoedepositie verkeren als mensen die na jaren armoede eruit geklommen zijn. Deze ervaringsdeskundigen zijn experts van hun

leefsituatie en hebben ook ideeën over de mogelijkheden om daarin veranderingen te realiseren. Zowel professionals als lotgenoten kunnen profiteren van hun persoonlijke en collectieve ervaringskennis en deskundigheid (Keuzenkamp, 2017).

Het oorspronkelijke plan was om focusgroepen te organiseren met de genoemde doelgroepen en om mee te lopen met uitvoerende professionals tijdens hun werk om hen te observeren en te bevragen over hun werk. Door de coronacrisis was dit niet mogelijk. In plaats hiervan zijn telefonische beeldinterviews afgenomen. Dat had als voordeel dat we meer in staat werden gesteld om diepgaande gesprekken te voeren waarin er voor de respondenten meer ruimte was voor het geven van onderbouwingen en voorbeelden. In de interviews was zowel aandacht voor de problematiek als voor inzichten over werkzame principes en methoden om armoede effectief aan te pakken.

Doel van de literatuurverkenning was om bestaande kennis te verzamelen over hoe professionals de (gevolgen van) armoede voor en in samenwerking met burgers kunnen verzachten, verlichten of terugdringen. Wat weten we uit de literatuur over de impact van professioneel handelen op het terugdringen van armoede en welke werkzame principes en effectieve methoden zijn er te onderscheiden? De inzichten uit de literatuur zijn tussentijds meerdere keren voorgelegd aan de professionals, ervaringsdeskundigen en experts om te toetsen of deze

De wrangheid
van armoede
zit vaak in
gemis aan
waardigheid en
zelfrespect.

herkenbaar zijn en waar nodig vertaalslagen te maken naar het werkgebied van de Tintengroep. De literatuurstudie was enerzijds bedoeld als voorbereiding op het veldwerk. Anderzijds hebben we de literatuur gebruikt om de resultaten uit het veldwerk nader te duiden en te verbinden met aanbevelingen voor het professioneel handelen. Het literatuuronderzoek is dus vooral ondersteunend aan het veldwerk.

Tijdens dit onderzoek hebben we geprofiteerd van de begeleidende rol van Monique Kremers, hoogleraar actief burgerschap en langdurige zorg aan de Universiteit van Amsterdam en Erik Snel van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij hebben ons op het spoor gezet van relevante literatuur, hebben met ons een werkbezoek gebracht aan de Veenkoloniën (georganiseerd door de Tintengroep) en kritisch de uitkomsten van dit onderzoek met ons doorgesproken. Ook Hannah Babeti heeft geassisteerd in het onderzoek middels het afnemen en uitwerken van interviews.

1.2 Kader van het onderzoek

In het onderzoek vertrekken we vanuit een meervoudig en breed perspectief op armoede. In dit perspectief ligt de focus niet alleen op financiële, maar ook op sociale, emotionele en culturele tekorten. De kern van armoede vindt zijn oorsprong in een preciaire materiële situatie, maar voor individuen, gezinnen in armoede en dus ook voor sociale professionals zijn relationele en psychologische aspecten van armoede minstens zo belangrijk. De wrangheid van armoede zit vaak in gemis aan waardigheid en zelfrespect en daarmee verbonden gevoelens van vernedering, schaamte, machteloosheid en gebrek aan eigenwaarde.

Aansluitend op deze brede benadering hanteren we in het onderzoek ook een meervoudig, conceptueel onderzoekskader. Dit kader is deels gebaseerd op de onderzoeksliteratuur, maar deels ook in samenwerking met de begeleidingsgroep van dit onderzoek ontwikkeld. Dit conceptuele kader vertrekt vanuit de vaststelling dat maatschappelijke kwetsbaarheid en armoede te relateren zijn aan een tekort of schaarste aan hulp- of kapitaalbronnen. Aangezien mensen in armoede-situaties deze in meer of mindere mate ontberen, lopen ze het risico steeds meer achterop te raken, waardoor het steeds moeilijker en onwaarschijnlijker wordt dat ze daar op eigen kracht uit kunnen komen. Dit proces van wegzakken en zich vastdraaien speelt zich niet alleen af binnen één generatie, maar vooral ook tussen generaties: de problemen worden doorgegeven naar de volgende generatie.² In het laatste geval spreken we van intergenerationale armoede. Voor bijgaand onderzoek hebben we vijf kapitaalbronnen onderscheiden:

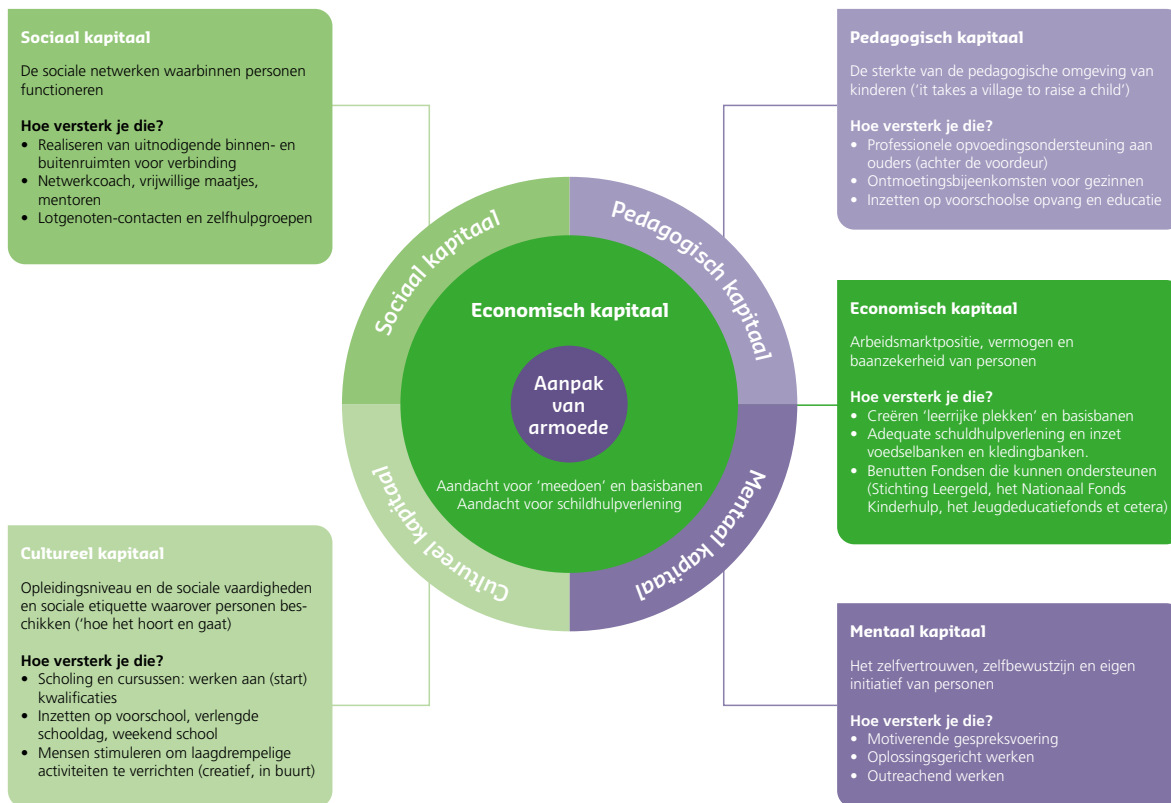
² Zie ook Schuyt, C.J.M., *Kwetsbare jongeren en hun toekomst. Een beleidsadvies gebaseerd op een literatuurverkenning*. Universiteit Amsterdam, zij, zp.

1. **Economisch kapitaal:** de arbeidsmarktpositie, het vermogen en de baan zekerheid van personen.
2. **Sociaal kapitaal:** de relaties, contacten en sociale netwerken waarover personen beschikken. Denk aan familie, vrienden, buren (nabuurschap), lotgenoten, mentoren/maatjes, studie-, werk- en vrijetijdscontacten.
3. **Cultureel kapitaal:** de sociale vaardigheden, soft skills, '21^e eeuwse vaardigheden', communicatieve vaardigheden, sociale etiquette ('hoe het hoort en gaat') waarover personen beschikken en het opleidingsniveau.
4. **Pedagogisch kapitaal:** de sterkte van de pedagogische omgeving waarin kinderen opgroeien. De stabiliteit van het gezin behoort daartoe, zo ook de pedagogische competenties van ouders, hun vermogen om waar nodig (in)formele hulp, ondersteuning en advies te organiseren, maar ook de omgeving buiten de thuissituatie, zoals de school, peergroup, buurt en clubjes ('it takes a village to raise a child').
5. **Mentaal kapitaal:** het zelfvertrouwen, de wilskracht en veerkracht van mensen om optimaal gebruik te maken van hun talenten, vaardigheden én beperkingen, in het bijzonder bij situaties van tegenslag zoals het geval is bij armoede.

In de literatuur komen we meer kapitaalvormen tegen, zoals esthetisch en fysiek kapitaal. Zo definieert het SCP fysiek kapitaal als de fysieke gezondheid van een persoon. Denk daarbij aan lichaamskracht, maar ook aan gezondheidsklachten en lichamelijke (motorische), verstandelijke of psychosociale beperkingen.³ Deze kapitaalvormen hebben we in het onderzoek niet meegenomen, maar we zien de relevantie. Het versterken van het fysieke kapitaal is ook een belangrijke strategie om de kwaliteit van leven en de maatschappelijke participatie van mensen in een armoede-situatie te verbeteren. In onderstaand figuur hebben we de 5 kapitaalbronnen schematisch weergegeven, waarbij we het economisch kapitaal een prominente positie hebben gegeven. De literatuur maakt duidelijk dat vooral personen zonder een betaalde baan en zonder startkwalificaties de kans lopen (blijvend) in situaties van armoede te belanden. Op het moment dat hun economisch kapitaal wordt versterkt (een baan, een afgeronde opleiding en een verbeterd inkomen) hebben zij een grotere kans de situatie van armoede achter zich te laten.

Durlacher maakt in het eerdergenoemde artikel onderscheid tussen wat hij acute en chronische armoede noemt. Acute armoede omschrijft hij als 'een plotseling opgetreden situatie' waarin een persoon, gezin of huishouden niet meer op eigen kracht voldoende in zijn onderhoud kan voorzien, zoals bij ontslag, scheiding, ziekte, en het overlijden van een

3 Vrooman, C., Gijsberts, M. & Boelhouwer, J. (2014). *Vershil in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

kostwinner. Denk anno 2020 aan al die personen met tijdelijke flexcontracten en weinig financiële reserves die door de coronapandemie hun baan zijn kwijtgeraakt en van een bijstandsuitkering afhankelijk zijn geworden en zzp-ers die plotseling (beduidend) minder opdrachten kregen dan voor de crisis. Ook trof de coronapandemie in het bijzonder de groep die terugkerend in en uit de bijstand raakt.

Chronische armoede verwijst naar een langdurige situatie waarin weinig uitzicht op verbetering is en die zich soms ook over meer dan één generatie uitstrekt. Bij de start van het onderzoek lag het accent op deze chronische intergenerationele armoede, maar vrij snel is op verzoek van de opdrachtgever besloten het onderscheid tussen armoede en intergenerationele armoede te laten vervallen. Ook doelgroepen die niet in intergenerationele armoede verkeren, kunnen baat hebben bij de ondersteuning van sociaal en pedagogische werkers. Dat neemt niet weg dat het begrip 'intergenerationeel' in het rapport vaak opduikt, omdat dit ook een realiteit is in delen van het werkgebied van Tinten.

Bij de start van het onderzoek stond het gebied van de Veenkoloniën centraal, een gebied dat zich uitstrekt over verschillende gemeenten in de provincies Drenthe en Groningen. Het werkgebied van de Tintengroep is evenwel groter. Ook in Friesland en in andere delen van Drenthe en Groningen, dus buiten het gebied van de Veenkoloniën, is de Tintengroep actief. Ook voor deze andere gebieden zijn de resultaten van dit rapport relevant.

1.3 Leeswijzer

We zullen in dit rapport in afzonderlijke hoofdstukken achtereenvolgens stilstaan bij de door ons onderscheiden kapitaalvormen: mentaal kapitaal (hoofdstuk 2), pedagogisch kapitaal (hoofdstuk 3), sociaal kapitaal (hoofdstuk 4), cultureel kapitaal (hoofdstuk 5) en economisch kapitaal (hoofdstuk 6). Bij de uitwerking daarvan hebben we gebruik gemaakt van de eerder onderscheiden kennisbronnen (wetenschappelijke kennis, praktijkkennis en ervaringskennis). In sommige hoofdstukken leunen we meer op wetenschappelijke kennis, terwijl we in andere hoofdstukken meer gebruik maken van de praktijkkennis en ervaringskennis van professionals, experts en ervaringsdeskundigen. Bij sommige kapitaalvormen was er in de door ons bestudeerde literatuur meer kennis te vinden dan over andere vormen. Hetzelfde geldt voor de praktijkkennis van professionals en experts en voor de ervaringskennis van ervaringsdeskundigen.

De verschillende kapitaalvormen zijn niet zuiver van elkaar te onderscheiden en overlappen elkaar deels, toch behandelen we ze afzonderlijk. In de uitwerking van deze kapitaalvormen liggen de knoppen waar sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk en kinderopvang kunnen draaien bij het verbeteren van de positie van mensen in situaties van armoede. Hoe haal je ze uit hun isolement, hoe verruim je hun kleine wereld, hoe breng je hen in contact met anderen waar ze zich aan kunnen optrekken? Hoe zorg je ervoor dat hun financiën weer op orde komen en dat ze weer perspectief in hun leven krijgen? Hoe haal je hen uit situaties van afhankelijkheid en maak je het mogelijk dat ze meer regie over hun eigen leven krijgen? Waarbij we meteen zeggen dat sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk en kinderopvang geen tovenaars zijn. Sociaal werkers kunnen het niet alleen. Het gaat vaak om complexe problemen waarbij sociaal werkers ook sterk afhankelijk zijn van de inbreng van belangrijke partners.

In hoofdstuk 7 (Conclusies en aanbevelingen) maken we de balans op en proberen we kort en compact te formuleren welke bijdrage sociaal werkers en medewerkers van peuterwerk en kinderopvang kunnen vervullen bij het mogelijk voorkomen en oplossen dan wel verminderen of verzachten van armoede. In een Appendix (hoofdstuk 8) laten we zien dat uitvoerende sociaal werkers goed uit de voeten bleken te kunnen met het conceptueel kader dat we voor dit onderzoek hebben gebruikt.

2. Versterken van mentaal kapitaal

Schaarste
neemt
automatisch
bezit van ons
denken.

Mentaal kapitaal verwijst naar het zelfvertrouwen, de wilskracht, veerkracht en creativiteit van mensen om optimaal gebruik te maken van hun talenten, vaardigheden én beperkingen, in het bijzonder bij situaties van tegenslag en moeilijke levensomstandigheden zoals het geval is bij armoede (Omlo, 2016). In de literatuur wordt dit ook wel omschreven als psychologisch kapitaal (Van Regenmortel, 2008). Mentaal kapitaal houdt in dat mensen hun talenten en competenties inzetten om veranderingen in hun leven te realiseren en daar een zekere regie over te voeren. Hiertoe zetten zij (onbewust) allerlei copingtechnieken in. Zo wordt geprobeerd om stress en spanningen te verminderen en om problemen op te lossen of beheersbaar te houden.

Mensen in armoede kunnen (tijdelijk) over onvoldoende mentaal kapitaal beschikken of zijn zich onvoldoende bewust van en onzeker over hun talenten. Mullainathan en Shafir (2013) wijzen in dit verband op de zogenoemde "psychologie van schaarste" die mensen gevangenhoudt in armoede. Het leven in armoedige omstandigheden en ervaren schaarste resulteert in een afname van de bandbreedte; het vermogen om aandacht op te brengen, om juiste beslissingen te nemen, om vast te houden aan plannen en om verleidingen te weerstaan. De opeenstapeling van belangrijke (geld)zorgen heeft een negatieve invloed op geduld, tolerantie, aandacht, toewijding en het geheugen. Ook gaan ervaringen van schaarste samen met onzorgvuldigheid, afwezigheid, impulsiviteit, kortzichtig gedrag en het maken van fouten. Mensen zijn psychologisch te zwaar belast om zich te oriënteren op doelen en taken die belangrijk zijn voor de langere termijn, maar niet als urgent aanvoelen. Hun focus ligt op dringende kwesties en korte-termijn belang om zo de eindjes aan elkaar te knopen en te overleven. Mullainathan en Shafir verwoorden het zelf als volgt:

"Schaarste maakt dat we een minder scherpe kijk hebben, minder vooruitdenken en minder greep hebben op onszelf. En de gevolgen zijn enorm. Armoede heeft bijvoorbeeld nadelige gevolgen voor ons cognitieve vermogen, méér dan een nacht niet slapen. Het is niet zo dat arme mensen individueel gezien minder bandbreedte hebben, maar dat de ervaring van armoede bij iedereen leidt tot een verlies van bandbreedte (...) Schaarste neemt automatisch bezit van ons denken. En als dat gebeurt, maken we geen afwegingen in de vorm van een weloverwogen kosten-batenanalyses. We lopen domweg de tunnel in (...) Bij schaarste is er niet alleen minder ruimte om fouten te maken, er is ook meer kans om fouten te maken." (p. 25, 51 & 114).

Mentaal kapitaal wordt ook beïnvloed door hoe de directe sociale omgeving zich opstelt. Anderen kunnen het zelfvertrouwen en de talenten van mensen zowel stimuleren als afbreken. Ook van belang is in hoeverre mensen inschatten dat de lokale arbeidsmarkt kansen biedt om te werken. Onderzoek laat zien dat mensen die voor zichzelf weinig kansen zien weggelegd minder effectief en gemotiveerd zijn om werk te zoeken (Van Geuns, 2013a).

Investeren in mentaal kapitaal lijkt perspectiefrijk aangezien een recente studie van Van Ewijk (2019) naar sociaal werk in de Veenkoloniën laat zien dat sociaal werkers gemotiveerd zijn om bij te dragen aan zelfvertrouwen, veerkracht, motivatie, veranderen, talenten ontdekken, het eigen leven kunnen managen en gelukkig zijn.

Het versterken van mentaal kapitaal vraagt van sociaal werkers om het bevorderen van de eigen regie, het aanspreken van eigen kwaliteiten, het ontwikkelen van vaardigheden, zelfvertrouwen en zelfbewustzijn en (op den duur) het stimuleren van maatschappelijke participatie. De focus op mogelijkheden en capaciteiten van mensen betekent overigens niet dat de kwetsbaarheid en problemen van mensen genegeerd moeten worden (Omlo, 2013). Hieronder werken we uit hoe sociaal werkers het mentaal kapitaal kunnen versterken.

2.1 Outreachend werken

In Noord-Nederland ligt een belangrijk deel van de geschiedenis van het sociaal werk. Dit werd in een aantal gesprekken door experts en professionals gememoreerd. Het gaat daarbij om tradities van zowel individuele hulpverlening aan probleemgezinnen/arme gezinnen als van accommodatiebeleid en van samenlevingsopbouw. De relevantie van dit gedachtengoed voor de huidige tijd werd benadrukt en het belang om dit gedachtengoed in hedendaagse concepten te vertalen. In de Veenkoloniën staat men op de schouders van illustere voorgangers – dit erfgoed zou nog beter benut kunnen worden.

Een belangrijke naam in dit verband is Marie Kamphuis, de oud-directeur van de Sociale Academie in Groningen. Zij introduceerde het *casework*, een in de Verenigde Staten ontwikkelde methode van maatschappelijk werk dat gekenmerkt wordt door een grote aandacht voor het individuele geval. Haar methode staat wel te boek als de 'assertieve outreachende benadering'.⁴ Deze methode is nog steeds actueel en kan ook onder de geïnterviewde sociaal werkers rekenen op een breed draagvlak.

'Wat het allerbeste werkt is veel outreachend werken, omdat mensen die schulden hebben en het niet breed hebben, het heel lastig vinden om hulp te vragen en naar iemand toe te stappen. Door in gesprek te gaan, kom je erachter dat er problemen zijn en kun je aangeven wat je voor hen kunt betekenen. Je moet dus op mensen afstappen en praten over hun situatie. In een kantoor zitten, waar mensen uit zichzelf moeten langskomen, is een drempel.' (sociaal werker)

Meerdere sociaal werkers wijzen erop dat mensen in armoede onder meer door gevoelens van schaamte, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen geen hulp inschakelen en pas aan de bel trekken als problemen heel ingewikkeld zijn geworden of geëscaleerd zijn. Hun mentaal kapitaal is (tijdelijk) verzwakt door het leven in armoede. Hierdoor zouden veel mensen geneigd zijn hun armoede te verbergen. Ook speelt mee dat ze gevoelens van wantrouwen koesteren naar hulpverleners.

Sociaal werkers geven aan dat outreachend werken - erop af gaan en mensen proactief (ongevraagd) opzoeken in hun eigen levenssfeer, bijvoorbeeld in huis of op straat - een zinvolle benadering is om toch

4 Kamphuis, Marie (1963a), *Het avontuur in St. Paul* (vertaling en bewerking van het Casework Notebook geschreven door Alice Overton en Katherine Tinker van het Family Centered Project St. Paul, 1957), Samsom, Alphen aan den Rijn. Kamphuis, Marie (1963b), *Nieuwe wegen in het werk met probleemgezinnen*, Samsom, Alphen aan den Rijn. Doorn, Lia van (2004), *Outreachende hulpverlening, praktijkervaringen van 10 experimentele projecten*, Uitgeverij Hoogland en Zoon, Arnhem.

in contact te komen met deze mensen⁵. In de literatuur wordt outreachend werken een effectieve werkwijze genoemd (vgl. Van Doorn, e.a. 2019). Het heeft onder meer als voordeel dat burgers die zorg om eerdergenoemde redenen uit de weg gaan (zorgmijders), maar ook de burgers die niet de juiste hulp krijgen (zorgmissers) sneller en vaker bereikt worden. Outreachend werk stelt sociaal werkers dus in staat om in contact te treden met mensen die niet meer of niet adequaat worden bereikt met het bestaande hulpverleningsaanbod. Vaak zijn het ook mensen die juist het meest afhankelijk zijn van professionele hulp en ondersteuning (Khonraad, 2012; Stam, 2013a). Het uitgangspunt bij deze vorm van outreachend werken is dat niemand afgeschreven en uitgesloten mag worden en dat mensen in nood altijd op een hulpaanbod moeten kunnen rekenen, ook als mensen zelf niet om hulp vragen. Een sociaal werker geeft aan dat ze nu ook op nieuwe plekken komt – zoals de buitengebieden – waar ze nieuwe groepen in armoede treft waar ze nog niet eerder mee bekend was.

'Outreachend werk is ook een manier om armoede te signaleren. Ik ga liever op huisbezoek dan dat ik afspraken op kantoor heb. Bij een huisbezoek krijg je veel beter de context in beeld. Mensen kunnen zich buitenshuis heel goed voordoen, maar in huis hangt er soms geen behang aan de muur. Dan kun je dingen beter plaatsen. Dat is heel erg belangrijk. (...) Dan kun je ook met ze in gesprek over de situatie in huis gaan.' (sociaal werker).

Door vroegtijdig armoede te signaleren die anders verborgen zou blijven en door vervolgens ook in gesprek te gaan en in te grijpen, zijn sociaal werkers geregeld in staat om escalatie van problematiek en persoonlijk leed (zowel bij de betrokkene als bij anderen in zijn sociale omgeving) te voorkomen (Van Doorn, e.a., 2019). Relevant in dit kader is dat onderzoek laat zien dat professionals en vrijwilligers tijdig signaleren en preventief ingrijpen om erger te voorkomen als een van de belangrijkste oplossingsrichtingen zien om sociale problematiek aan te pakken (Briels & Panhuijzen, 2015). Bovendien blijken veel huishoudens ook tevreden te zijn over de hulp die zij ontvangen dankzij de huisbezoeken. Zelfs personen die zich in eerste instantie nog wantrouwend en afhoudend opstellen, blijken uiteindelijk positief te oordelen over deze vorm van ondersteuning. Een bijkomstig voordeel is dat het vertrouwen in de hulpverlening onder deze mensen eveneens is versterkt (Van Doorn, e.a., 2019).

5 Het gebrek aan mentaal kapitaal kan een belangrijke reden zijn waarom mensen in armoede niet uit eigen beweging hulp zoeken. Als er via outreachend werken eenmaal contact gelegd is, hoeven sociaal werkers zich uiteraard niet te beperken tot acties gericht op het versterken van het mentaal kapitaal. Als het vertrouwen groeit in de hulpverleners kunnen sociaal werkers eveneens proberen om het pedagogisch, sociaal en/of economisch kapitaal van cliënten te vergroten.

Er zijn verschillende methoden die outreachend werkers kunnen inzetten om in contact te komen met de potentiële doelgroep:

1. Huisbezoeken op basis van signalen van formele en informele partijen waarbij de outreachend werker ongevraagd mensen bezoekt;
2. Huisbezoeken aan alle bewoners in een wijk waarbij de professional alert is op signalen. Outreachend werkers bezoeken mensen ongevraagd, aangekondigd, op afspraak of zelfs op verzoek van de cliënt zelf;
3. Aanwezig zijn op zogenoemde vindplaatsen waar de potentiële doelgroep woont, verblijft of aanwezig is (pleinen, straten, buurthuizen, scholen, coffeeshops, enzovoort);
4. Voorlichting geven op (collectieve) locaties waar de potentiële doelgroep aanwezig is (Van Doorn, e.a., 2019).

Er zijn ook verschillende modellen van outreachend werk te onderscheiden: het hulpmodel, dwang- en drangmodel, politiserend model, verbindend model, kwartiermakersmodel en presentiemodel (zie hiervoor Van Doorn, e.a., 2019).

Hoewel het belangrijk is om aan te sluiten op de plannen, wensen en mogelijkheden van mensen zelf (Scholte, e.a., 2012) vraagt outreachend werken in sommige omstandigheden om een meer sturende en proactieve houding van sociaal werkers omdat mensen in armoede (tijdelijk) over onvoldoende mentaal kapitaal beschikken. Van Doorn e.a. (2013) wijzen er in dit verband op dat outreachend werken een kwestie is van balanceren tussen betutteling en nalatigheid.

Outreachend werk in kleine gemeenten en in plattlandsgebieden brengt volgens Van Doorn e.a. (2013) specifieke uitdagingen met zich mee. Bijzondere aandacht vraagt bijvoorbeeld het oppakken van signalen. Het is een misverstand dat juist in kleine gemeenten en op het platteland mensen elkaar meer zouden helpen. De hulp die men elkaar biedt is vaak praktisch en van onmisbare waarde en kwaliteit, maar over dieperliggende oorzaken en problemen spreekt men meestal liever niet. Mensen willen niet graag dat het hele dorp op de hoogte is van persoonlijke en financiële problemen. De sociale afstanden (en soms ook fysieke afstanden) tussen burens maken dat problemen geregeld niet signaleerd worden (Van Doorn, e.a., 2013).

Zomaar bij een huishouden naar binnen gaan als sociaal werker kan soms onhandig zijn. Zeker als in een dorp of gemeente bijvoorbeeld bekend is dat een sociaal werker zich op specifieke problemen zoals armoede richt, dan zullen bewoners terughoudend zijn om hem of haar toe te laten uit angst voor de beeldvorming die dan kan ontstaan bij buurtgenoten. Een generalistische sociaal werker met een breed takenpakket heeft dit probleem veel minder. In dat geval kunnen er immers heel veel oorzaken zijn voor een huisbezoek.

Verder is het opbouwen van een goede werkrelatie en vertrouwensband met sleutelfiguren van cruciaal belang. Denk aan de pastor, de huisarts en de thuiszorg, maar ook aan erfbetreders (veeartsen, voerleveranciers, boerenbonden of melkrijders) die contact hebben met agrariërs. Zij pikken vaak signalen op met betrekking tot onder meer financiële armoede en genieten bovendien vertrouwen onder agrariërs. Het is belangrijk dat sociaal werkers goede contacten opbouwen met erfbetreders en dat laatstgenoemden op de hoogte worden gesteld wat er allemaal mogelijk is vanuit het sociaal werk. Ook kunnen sociaal werkers erfbetreders ondersteunen in het bespreken van signalen van armoede met de agrariërs. In het meest ideale geval kunnen sociaal werkers met de erfbetreder meegaan om te kijken of hij of zij iets kan betekenen.

Een sociaal werker noemt nog een alternatieve manier om op een veilige manier in contact te treden met bewoners. Om te voorkomen dat de hele buurt op de hoogte is dat er armoedeproblemen spelen, heeft deze sociaal werker met collega's een "straatkoffieochtend" georganiseerd. Vervolgens hebben ze bij iedereen aangebeld. Op een laagdrempelige manier proberen de sociaal werkers in contact te treden met bewoners en een praatje te maken. Aan elke bewoner gaven ze hun kaartje met telefoonnummer met de uitnodiging dat ze op kantoor langs kunnen komen als ze vragen hebben.

2.2 Motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken

Onderzoek toont aan dat motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken⁶ - die inzetten op het versterken van mentaal kapitaal van mensen - tot positieve resultaten leiden (vgl. Bartelink, 2013; De Vries, e.a. 2017; Omlo, 2016). Motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken lijken sterk op elkaar. Een belangrijke overeenkomst is het accent op de samenwerking tussen hulpverlener en cliënt en de nadruk op oplossingen in plaats van op problemen. Eén van de geïnterviewde experts in dit verband.

'Wij werken met motiverende gespreksvoering. Dat is niet de lijn van de Amerikaanse zelfhulpboeken. Daar is de toon: als je maar wilt dan komt het wel, dan lukt het wel. De keerzijde is als het niet lukt, heb je het niet gewild, heb je het zelf gedaan. Dat is funest. Dan zit je in de shit en dan is het ook nog eens je eigen schuld. Wij kijken ook naar wat er wél goed gaat. Als mensen opvoedingsproblemen hebben, dan zien ze vooral datgene dat slecht gaat in de relatie met hun kinderen. Je kan hen vragen: wat is nu het moeilijkste moment van de dag? Als dat het avondeten is, dan zetten we er een paar dagen een camera op en dan kijken we met ouders wat er wel leuk is tijdens het eten. En dan proberen we dat stukje met hen te vergroten.'

Er zijn echter ook enkele verschillen. Motiverende gespreksvoering stuurt meer de richting van de benodigde verandering en is erop gericht om de intrinsieke motivatie van cliënten te versterken. Oplossingsgericht werken legt meer focus op de gewenste verandering van de cliënt zelf en op het gezamenlijk met de cliënt stellen van doelen en oplossingsrichtingen. Een ander verschil is dat oplossingsgericht werken meer aandacht heeft voor hoe een cliënt kan veranderen. Motiverende gespreksvoering richt zich meer op de motivatie, het 'waarom' van veranderen. Mogelijk kunnen ze elkaar goed aanvullen (Bartelink, 2013).

Meerdere sociaal werkers beamen in de interviews de effectiviteit van motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken. Eerder onderzoek liet ook zien dat veel sociaal werkers oplossingsgericht werken enthousiast en veelvuldig toepassen (De Vries, e.a., 2017). Er zijn verschillende werkzame mechanismen te onderscheiden (vgl. De Vries, e.a., 2017; Bartelink, 2013). Verschillende respondenten wijzen erop hoe belangrijk het is om cliënten complimenten te geven, omdat dit het zelfvertrouwen kan vergroten en bij kan dragen aan een meer oplossingsgerichte attitude en een motivatie om veranderingen te realiseren. Een andere respondent noemt hieronder het belang van

⁶ Beide methoden zijn beschreven in de Databank Effectieve sociale interventies van Movisie, waarbij oplossingsgericht werken is aangemerkt als 'effectief'.

haalbare en kleine veranderstappen in plaats van grote en ingewikkelde plannen te formuleren. Kleine successen kunnen voor mensen een belangrijke bijdrage leveren aan hun zelfrespect, omdat zij op die manier (weer) succeservaringen opdoen (vgl. Omlo, 2017a).

'Bij oplossingsgericht werken bepalen we hele heldere en korte doelen. Dat geeft energie. Hoe meer positieve ervaringen mensen opdoen, hoe meer het mentaal kapitaal wordt versterkt. Mensen leven op door successen. Dan bouw je aan toekomst.'

2.3 Gelijkwaardige, betrokken en respectvolle hulpverleningsrelatie

In de literatuur wordt het belang van 'common factors' benadrukt. Dit zijn algemeen werkzame factoren in een interventie, bepaalde aspecten van de hulp en ondersteuning die bijdragen aan het resultaat ongeacht het type behandeling en doelgroep. Van Yperen e.a. (2010) geven de volgende voorbeelden van common factors⁷:

- * aansluiten bij de motivatie van de cliënt;
- * goede kwaliteit van de relatie cliënt-behandelaar;
- * een goede structurering van de interventie (duidelijke doelstelling, planning en fasering);
- * een goede 'fit' van de aanpak met het probleem en de hulpvraag;
- * uitvoering van de interventie zoals deze uitgevoerd hoort te worden;
- * professionaliteit (goede opleiding en training) van de behandelaar;
- * goede werkomstandigheden van de behandelaar (zoals draaglijke caseload, goede ondersteuning, veiligheid van de hulpverlener).

Ten aanzien van een kwalitatief goede relatie met cliënten wordt gewezen op het belang van een respectvolle bejegening van cliënten, empathie, geen veroordelende opstelling en tijd nemen voor relatieopbouw (ook relaties vasthouden, vinger aan de pols, waakvlamfunctie).⁸ In de gesprekken met de experts, sociaal werkers en ervaringsdeskundigen werd nadrukkelijk op de betekenis van deze common factors gewezen. Op de vraag: wat zijn waardevolle aanpakken, werden niet zozeer specifieke interventies benoemd maar common factors. Ze werden als cruciaal gezien voor het effectief aanpakken en begeleiden van personen in situaties van armoede.

'We moeten als sociaal werkers een empathische en gelijkwaardige houding aannemen. En ons niet veroordelend opstellen. Mensen kunnen om allerlei redenen in armoede belanden.'

7 Yperen, Tom van, Mariska van der Steege, Anne Addink, Leonieke Boendermaker (2010), *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg. Stand van de discussie*. Nederlands Jeugdinstituut (NJI). Utrecht.

8 De Vries, Sief de (2007), *Wat werkt? De kern en de kracht van het maatschappelijk werk*. Amsterdam Uitgeverij SWP.

Je moet
aangeven dat
je mensen niet
zielig vindt.

Leven in armoede gaat gepaard met (gevoelens van) afhankelijkheid. Dat speelt ook mee in de hulp- en dienstverlening die sociaal werkers aanbieden. Van Regenmortel (2007) wijst erop dat het belangrijk is dat die afhankelijkheid doorbroken wordt. Een effectieve ondersteuning betekent dat er een partnerschap wordt aangegaan met cliënten. Dit vraagt om betrokkenheid, gelijkwaardigheid, verbinding en wederkerigheid in de relatie. Anderen noemen ook zelfstandigheid en zelfbeschikking belangrijke aspecten in de relatie (Hoitink & Spierts, 2017). Een van de sociaal werkers wijst eveneens op het belang van een prettige bejegening bij het ondersteunen van mensen in armoede.

'Je moet aangeven dat je mensen niet zielig vindt. Je moet ze als volwaardig beschouwen, goed naar hun verhaal luisteren, wat mensen zelf ervaren en wat ze zelf aangeven dat ze nodig hebben. Je moet vraaggericht werken in plaats van aanbodgericht.'

Bovenstaande klinkt misschien evident, maar bovengenoemde kenmerken van een succesvolle hulpverleningsrelatie blijken in de praktijk niet altijd vanzelfsprekend te zijn. Zo concludeert Bihari-Elahi (2019) dat mensen in armoede zich in hun waardigheid aangetast voelen in de hulpverleningsrelatie, hetgeen ze als vernederend ervaren. De aantasting van hun waardigheid uit zich op verschillende manieren, onder meer door een ondermijning van hun onafhankelijkheid; bejegend worden als arm, minder, dom en onbetrouwbaar, verantwoording af moeten leggen en van het kastje naar de muur gestuurd worden. Ook zouden hulpverleners onvoldoende naar het verhaal van mensen zelf luisteren. Hulpverleners zijn zich volgens de auteur zelf niet bewust van deze negatieve ervaringen van betrokkenen. Wel hekelen zij dat ze soms het gevoel hebben dat zij vooral "controles" uitvoeren. De bureaucratische regels, procedures, protocollen en de hoge caseload beperken hen om effectieve hulpverlening te bieden.

2.4 Differentiëren tussen doelgroepen

'Ik doe het project generatiearmoede. We komen 3 jaar lang over de vloer bij gezinnen. Zo bouw je een relatie op. Dan kun je bijvoorbeeld helpen om mensen een opleiding te laten volgen en een rijbewijs te laten halen, zodat iemand ook iets met de opleiding kan. We bieden intensieve begeleiding. Verandering kost tijd'. (sociaal werker)

Huishoudens waar meervoudige en/of intergenerationele problematiek speelt en waar betrokkenen getekend zijn door het leven in armoede hebben vaak intensieve en langdurige begeleiding nodig (Omlo, 2016). Van Regenmortel (2008) signaleert dat structurele armoede gepaard kan gaan met een tekort aan gevoelens van basisveiligheid en basisvertrouwen. Hierdoor kan er ook richting sociaal werkers wantrouwen bestaan.

'Sommige groepen komen uit een gezin waar armoede is geweest. Die zijn wat gelatener, minder hoopvol dat er iets goeds uitkomt. Zij staan in de wij-zij stand en meer in de weerstand. Om daar contact mee te krijgen, dat vraagt meer investering. Zij voelen zich snel achtergesteld. Er is een groot wantrouwen. Ze stellen zich beschuldigend op. Het ligt vaak aan de de ander.' (sociaal werker)

Zeker als er sprake is van wantrouwen is het nemen van tijd en het hebben van geduld cruciaal om vertrouwen te (her)winnen. Kortdurende hulp met een maximum aantal contactmomenten kan het vertrouwen daarentegen ondermijnen, omdat het positief contact, nabijheid en vraaggericht werken belemmert. Cliënten waarderen langdurige ondersteuning, waardoor zij ook eerder de hulp accepteren. Als sociaal werkers in het begin goed de tijd nemen om aan het vertrouwen te werken, dan kunnen zij gaandeweg de intensiteit en de frequentie van het contact afbouwen (Goossensen, 2013; Matthijssen, 2014; Verplanke & Tonkens, 2013). Soms is intensieve begeleiding vanwege veranderend overheidsbeleid niet mogelijk, zoals onderstaande sociaal werker uitlegt:

'Soms is een intensieve begeleiding nodig, maar wij mogen maar 8 gesprekken doen als maatschappelijk werkers. In de jaren '80 en '90 was je gewoon elke maand bij dezelfde mensen aanwezig. Dan deed je de financiën en dan ging je weer weg. Tegenwoordig is veel overgenomen door vrijwilligers.' (sociaal werker)

Een intensieve ondersteuning is ook van belang vanwege de (chronische) stress die mensen in armoede kunnen ervaren. Zeker als mensen van jongs af aan chronische stress ervaren – zoals naar verwachting vaker het geval is bij generatiearmoede - dan leidt dat ertoe dat ze als volwassenen minder goed in staat zijn om plannen te maken, doelen te stellen en deze vervolgens ook te realiseren. De verklaring ligt in de psychologie van de schaarste. De ervaring van schaarste leidt tot een vermindering van de zogenoemde bandbreedte; dat wil zeggen het vermogen om aandacht op te brengen, de juiste beslissingen te nemen, vast te houden aan plannen en verleidingen te weerstaan. De zelfcontrole en het probleemoplossend vermogen nemen af. De focus ligt op acute problemen en dit gaat ten koste van de langere termijn.

De sterke beleidsfocus op zelfredzaamheid en eigen kracht schiet om deze reden te kort bij de aanpak van armoede. Geldstress en de psychologie van de schaarste betekenen dat mensen niet in staat zijn om de eigen regie te pakken. Al dan niet tijdelijk beschikken mensen over onvoldoende mentaal kapitaal om de negatieve gevolgen van armoede te verminderen, laat staan te overwinnen (vgl. SER, 2017; Mullainathan en Shafir, 2013). Het is belangrijk dat sociaal werkers

De psychologie van de schaarste maakt het cruciaal om stresssensitief te werk te gaan als sociaal werker. Een aanpak die sociaal werkers in dit verband kunnen gebruiken, is Mobility Mentoring. Mobility Mentors informeren deelnemers over hoe stress uitwerkt op gedrag, zoals het niet nakomen of vergeten van afspraken, het niet in beweging komen, onverstandige keuzes maken. Om de chronische stress die mensen ervaren, te doorbreken, dagen mentoren deelnemers uit om een analyse te maken van de samenhang die er is tussen de vraagstukken op de verschillende levensdomeinen zoals werkloosheid, schulden, opvoedingsproblemen. De probleemanalyse die dit oplevert vormt de basis om samen met deelnemers doelen te stellen. Het doel is om toe te werken naar duurzame economische zelfstandigheid. Om dit te realiseren, worden er ook concretere subdoelen geformuleerd. Mensen krijgen beloningen voor elk subdoel dat ze realiseren (SER, 2017).

en kinder- en peuterwerkers oog hebben voor de intergenerationele overdracht van waarden en normen tussen ouders en hun kinderen. De manier waarop ouders hun kinderen bejegenen en de wijze waarop zij omgaan met weinig bestedingsruimte en de stress die dit met zich meebrengt – ook wel aangeduid als copingstrategieën – kan doorwerken in het gedrag van kinderen. Intergenerationele armoede is vooral hardnekkig als ouders hun kinderen al dan niet bewust ineffectieve copingstrategieën aanleren voor hoe zij kunnen omgaan met armoede (Visser, 2019).

Het mentaal kapitaal van mensen in armoede kan sterk uiteenlopen. Het is daarom belangrijk onderscheid te maken tussen verschillende groepen in armoede. Niet iedereen heeft een intensieve begeleiding nodig (Omlo, 2016). Sommige arme huishoudens hebben voldoende aan kortdurende en lichte interventies. Denk aan mensen die tijdelijk door omstandigheden in armoede zitten, bijvoorbeeld mensen die plotseling werkeloos raken of een partner kwijtraken. Hoewel zij ook in ernstige problemen terecht kunnen komen, is er volgens een sociaal werker bij deze mensen over het algemeen meer veerkracht en motivatie om de situatie (op den duur) te verbeteren. Een sociaal werker legt uit hoe belangrijk het is om met mensen te praten in plaats van over ze te praten. In zulke gesprekken moet eerst verkend worden welke vorm van armoede er speelt. Zolang de aard van het probleem onvoldoende duidelijk is, kan er geen adequate hulp worden geboden. Differentiëren tussen verschillende type doelgroepen is dus nodig om de intensiteit van het hulptraject te bepalen. Een sociaal werker wijst in dit verband ook op het belang van cultuursensitief werken:

“Cultuursensitief werken is belangrijk. Je moet goed kijken naar de persoon die je voor je hebt. Er is zoveel variatie onder armen. Ga met mensen in gesprek, luister naar hun verhaal en pas daar je interventie op aan. Je moet mensen niet in hokjes zetten. Mensen hebben eigen ideeën en een eigen verhaal” (sociaal werker).

Afhankelijk van de aard, complexiteit en intensiteit van de problematiek kunnen sociaal werkers putten uit de door Steketee en Vandenbroucke (2010) geformuleerde strategieën. Of deze strategieën ook daadwerkelijk effectief zijn, is niet onderzocht. Wel bieden zij aanknopingspunten om te differentiëren tussen verschillende groepen in armoede. De auteurs richten zich daarbij specifiek op gezinnen in armoede.

1. **Orde-op-zaken-model.** Deze strategie impliceert dat professionals mensen leren hoe ze toegang kunnen krijgen tot voorzieningen en instellingen. Doelgroep vormen kwetsbare gezinnen met één of meerdere risicofactoren die dreigen geconfronteerd te worden met uitsluiting en sociale problematiek.
2. **Vinger-aan-de-pols-model.** Een professional komt regelmatig langs om te polsen of een 'latent' probleem uitgegroeid is tot een reëel probleem om te bepalen of hulp nodig is. Doelgroep vormen gezinnen die geen expliciete hulpvraag formuleren en niet zitten te wachten op actieve bemoeienis van hulpverleners.
3. **Stut-en-steun-model.** Een professional biedt langdurige en intensieve begeleiding. Doelgroep vormen gezinnen waarbij er sprake is van een structurele en hardnekkige situatie.
4. **Direct (gedwongen) hulpaanbod.** De professional levert al dan niet in samenwerking met benodigde ketenpartners welke directe – eventueel gedwongen - hulpverlening geboden moet worden. Doelgroep vormen gezinnen met een heldere en urgente problematiek.
5. **Refresh-model.** De professional levert nazorg om te peilen of alles nog goed gaat. Doelgroep zijn multiprobleemgezinnen waarbij de bestaande hulpverlening is afgesloten, maar waarvan betrokken professionals het verstandig achten om een bepaalde periode nog regelmatig langs te gaan.

3. Versterken van pedagogisch kapitaal

Onder pedagogisch kapitaal verstaan we de sterkte van de pedagogische omgeving waarin kinderen opgroeien. De stabiliteit van het gezin behoort daartoe, zo ook de pedagogische competenties van ouders, hun vermogen om waar nodig (in)formele hulp, ondersteuning en advies te organiseren. Daarnaast heeft pedagogisch kapitaal betrekking op de zogenoemde "pedagogische civil society" (De Winter & Meijs, 2011). Dit verwijst naar de rol die volwassenen in de omgeving van kinderen buiten de thuissituatie kunnen spelen rond het opgroeien en opvoeden van kinderen, zoals familieleden, burens, kennissen, wijkgenoten, sportcoaches, kerkgenoten en vrijwilligers.⁹ 'It takes a village to raise a child'. Een sterke informele sociale omgeving draagt bij aan de veerkracht van ouder en kind. Vanuit betrokkenheid kunnen anderen gewenste ondersteuning bieden waar ouders zelf door omstandigheden in gebreke blijven (RMO & RVZ, 2009; Van der Klein, e.a., 2012; Van Dijk & Gemmeke, 2010; Widmer, e.a., 2006).

Het opgroeien in armoede tast het pedagogisch kapitaal aan. Uit onderzoek is bijvoorbeeld bekend dat de relaties binnen gezinnen vaker onder druk staan. Armoede gaat namelijk vaker hand in hand met spanningen, ruzies, relatiebreuken, opvoedingsproblematiek, huiselijk geweld (Witte, 2011), waaronder ook kindermishandeling (RMO & RVZ, 2009). Verder blijkt intergenerationale armoede vaak gepaard te gaan met opvoedingsproblematiek. Langdurige armoede resulteert in aanhoudende stress en dat belemmert ouders om het ouderschap en de pedagogische rol van opvoeder op een passende manier invulling te geven. Ze worden gekweld door zorgen en gevoelens van schuld, onzekerheid en tekortschieten. Sommige onderzoekers wijzen erop dat de opvoeding in situaties van generatiearmoede gekenmerkt wordt door een 'cultuur van armoede'.¹⁰ Het idee van een cultuur van armoede is eind jaren vijftig geïntroduceerd door Oscar Lewis op basis van stedelijke onderzoeken onder armen in Mexico en Puerto Ricco. Hij beschreef deze cultuur als een adaptatie aan een objectieve marginale situatie, en dat deze aanpassing steeds weer opnieuw aan kinderen van volgende generaties doorgegeven wordt.

9 Overigens is er onenigheid over de vraag of professionals ook onderdeel uitmaken van de pedagogische civil society (zie Van der Klein, e.a., 2012).

10 Lewis, O. (1969). The Culture of Poverty. In D.P. Moynihan (red.), On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Science (pp. 187-201). New York: Basic Books.

'The culture of poverty, is not only an adaptation to a set of objective conditions of the larger society. Once it comes into existence it tends to perpetuate itself from generation to generation because of its effects on the children. By the time slum children are age six or seven they have usually absorbed the basic values and attitudes of their subculture and are not psychologically geared to take advantage of changing conditions or increased opportunities which may occur in their lifetime.' (Lewis 1968, p. 5-6)¹¹

Deze cultuur bestaat uit lage verwachtingen van hun kinderen, fysieke disciplineren, hard of inconsistent straffen en een beperkt geloof in hun eigen vermogen en invloedssfeer om hun kinderen te vormen en ontwikkelen (Nji, 2015; 2018).

De gezinscontext pakt negatief uit voor kinderen. Zo blijken kinderen meestal al een ontwikkelingsachterstand te hebben als ze voor het eerst naar school gaan. Deze achterstand is een gevolg van een tekort aan ondersteunende en stimulerende interacties tussen ouder en kind. Er wordt bijvoorbeeld minder gespeeld met elkaar, minder voorgelezen, minder gecommuniceerd en minder structuur geboden. Armoede zorgt ervoor dat de hersenen en de cognitieve vaardigheden van kinderen zich minder goed ontwikkelen. Kinderen in armoede functioneren slechter op school dan andere kinderen en verlaten vaker voortijdig school zonder een startkwalificatie van minstens een mbo-diploma op niveau 2 (Nji, 2018; Smith, e.a., 2015). Een medewerker van de peuteropvang signaleert vergelijkbare problemen:

'Sommige kinderen lijken in alles een achterstand te hebben. Er wordt weinig voorgelezen en weinig ondernomen. Ze komen heel blanco binnen. Kinderen in gezinnen waar meer wordt ondernomen en waarmee gepraat wordt, komen heel anders binnen. Die reageren heel anders dan de kinderen waar nooit wat mee gedaan wordt. Heel veel mensen staan niet makkelijk in het leven. Ze hebben al genoeg problemen. Om dan ook nog wat met de kinderen te moeten doen, daar hebben ze geen tijd voor. Of ze weten niet hoe. Of ze hebben zoveel zorgen en ze zijn zo down dat ze geen zin hebben om iets te doen.'

Maar niet alleen het pedagogische kapitaal van ouders schiet geregeld tekort. Ook de pedagogische omgeving is om verschillende redenen lang niet altijd in staat om kinderen een pedagogisch veilige omgeving te bieden. In de eerste plaats heeft dat te maken met beperkte publieke voorzieningen die sommige dorpen kenmerkt (Visser, 2019). Maar denk ook aan het gegeven dat kinderen door geldgebrek minder vaak deelnemen aan sociale en culturele activiteiten, zoals sport, muziek, schoolreisjes, zomerkampen, dierentuin, bioscoop, bij vrien-

¹¹ Lewis, O (1968), *A Study of Slum Culture, Backgrounds for la Vida*. New York.

den thuis spelen en verjaardagen vieren met vrienden en klasgenoten (SCP, 2017; Steketee, e.a., 2013; Wiersma & Van der Kooij, 2017). Hierdoor komen zij en hun ouders minder in aanraking met de pedagogische civil society. Kinderen geven zelf ook aan dat ze het contact met andere ondersteunende volwassenen dan hun ouders missen (Wiersma & Van der Kooij, 2017).

Een tweede reden dat de pedagogische civil society kinderen in armoede vaak niet de ondersteuning kan bieden die het nodig heeft, heeft te maken met de kwaliteit ervan. Zo groeien kinderen in armoede vaker op in onveilige buurten met onveilige speelplaatsen (Sarti, 2017). Anderen noemen de aanwezigheid van meervoudige problematiek in arme buurten en de aanwezigheid van negatief sociaal kapitaal, zoals de aanwezigheid van antisociale jongeren, hoge criminaliteit, negatieve rolmodellen en een gebrek aan positieve rolmodellen (Nji, 2018, Vanhee, 2017). Visser (2019) noemt daarnaast sociale uitsluiting en negatieve buurtnormen. Vooral alleenstaande moeders ervaren bovendien een gebrek aan sociale steun, sociale controle en groepsdruk. Sterker nog, zij ervaren vaak dat anderen hen stigmatiseren en veroordelen (Nji, 2018; Vanhee, 2007). Het versterken van pedagogisch kapitaal vraagt van sociaal werkers

om het ondersteunen van ouders, maar ook om te investeren in een pedagogisch veilig klimaat in de buurt én een sterke sociale infrastructuur: adequate peuteropvang en basisscholen (Rmo & RVZ, 2009) en het scheppen van een stimulerend én een sociaal veilig speelklimaat op pleinen en straten. In het laatste geval is de Thuis Op Straat (TOS)-aanpak relevant om in dit verband te noemen. De aanpak richt zich op kinderen in de leeftijd van 4 tot 20 jaar. TOS zoekt actief contact met ouders en buurtbewoners en werkt samen met wijkpartners.¹²

Hieronder werken we uit op welke manieren het pedagogisch kapitaal versterkt kan worden.

3.1 De meerwaarde van opvoedondersteuning

Volgens Visser (2019) zoeken ouders in armoede weinig tot geen ondersteuning in de opvoeding. Dat is een gemis aangezien opvoedondersteuning diverse positieve functies kan vervullen. De belangrijkste zijn een signalerende, informerende en adviserende functie en het bieden van sociale en praktische steun. Sociaal werkers kunnen zich soms beperken tot een tijdelijke en beperkte adviserende en ondersteunende rol om het na verloop van tijd over te dragen aan buurtbewoners met pedagogische kwaliteiten (RMO & RVZ, 2009). Volgens sociaal werkers is er onder ouders veel behoefte aan opvoedadvies en is de opvoedondersteuning vaak vruchtbaar:

'We bieden opvoedingsondersteuning achter de voordeur aan. Dat is heel waardevol. Ouders doen veel voor de kinderen, niet voor zichzelf. Ze staan regelmatig open voor iets nieuws. Ouders zijn op zoek naar tools. Ze vragen zich af: ben ik de enige met deze probleem? Ze schamen zich, omdat ze denken dat ze de enige zijn met hun problemen (...) De ouder kun je ondersteunen bij de opvoeding. Dat levert altijd iets op. Al gaat het over gespreksvoering. Dat je naar je kind luistert en wat deze nodig heeft.'

Door ook de veerkracht en het zelfvertrouwen van ouders en kinderen te vergroten, kunnen professionals de draagkracht van gezinnen versterken en de draaglast verminderen. Verder laat onderzoek het belang zien van: positieve aandacht, het stimuleren van het eigen initiatief, het bieden van stabiliteit en rust zodat er minder stress is en er meer ruimte ontstaat om na te denken over mogelijke oplossingen voor de ervaren problematiek (Van der Klein, e.a., 2019).

Sociaal werkers kunnen ouders ook stimuleren om zich meer betrekken op te stellen bij het onderwijs van hun kinderen, bijvoorbeeld door uit te leggen dat ouderbetrokkenheid de leerprestaties van kin-

Door ook de
veerkracht
en het
zelfvertrouwen
van ouders
en kinderen
te vergroten,
kunnen
professionals
de draagkracht
van gezinnen
versterken.

¹² De Interventie Thuis Op Straat (TOS) is opgenomen in de Databank Effectieve sociale interventies van Movisie en heeft daar het beoordelingsniveau Effectief.

deren verhoogt (Van der Klein, e.a., 2012). Daarnaast kunnen sociaal werkers proberen ouders zelf te motiveren om scholing te volgen. Ouders kunnen op den duur als rolmodel fungeren voor hun kinderen. De inzet van ouders kan ook kinderen motiveren (Cummings, e.a., 2012; Vissers, 2019).

3.2 De pedagogische civil society versterken

In de eerste plaats kunnen sociaal werkers de sociale inbedding van gezinnen versterken door ontmoetingsbijeenkomsten te organiseren waarin ouders onderling opvoedingsvragen en oplossingen kunnen uitwisselen. Zo kunnen zij van elkaar leren en elkaar sociaal, emotioneel en praktische steun bieden (Van der Klein, e.a., 2019). Andere strategieën zijn het stimuleren van intergenerationele contacten, jongeren in contact brengen met potentiële rolmodellen en kinderen toeleiden naar voorzieningen die hen helpen in hun ontwikkelingsproces naar volwassenwording en zelfstandig worden (RMO & RVZ, 2009; Visser, 2019).

Mentoren of maatjes die kinderen ondersteunen in het onderwijs kunnen mogelijk eveneens een belangrijke rol spelen. Laagopgeleide ouders met financiële tekorten zijn namelijk minder goed in staat om hun kinderen te ondersteunen in hun schoolcarrière. Minder dan welvarende ouders kunnen zij geld uitgeven voor extra bijles en ze hebben minder mogelijkheden om een divers aanbod van educatieve naschoolse ervaringen te bieden. Onderzoek uit Duitsland en de Verenigde Staten laat zien dat begeleiding een gunstige invloed heeft op de ontwikkeling van persoonlijke vaardigheden en schoolprestaties. Het resulteert ook in een afname van schooluitval en risicogedrag. Een kanttekening is dat er voor de Nederlandse situatie nog geen onderzoek is met vergelijkbare uitkomsten (Slot & Leseman, 2019).

“We zorgen ook dat kinderen mee kunnen doen. Kinderen kunnen meedoen aan de speelweek, zwemmen en voetbal. Zo komen ze bij clubs terecht. Dan krijg je een andere opvoedsituatie. Dat ze niet buitengesloten worden, wat al makkelijk gebeurt als je in armoede leeft waardoor je in een isolement komt.”

Belangrijk is verder om de sociale contacten van ouders en kinderen uit te breiden en maatschappelijke participatie te bevorderen. In het geval van kinderen gaat het dan bijvoorbeeld om mogelijkheden scheppen om deel te kunnen nemen aan diverse vrijetijdsactiviteiten, zoals sport, spel en kunst zoals ook een sociaal werker in bovenstaand citaat uitlegt. Uit onderzoek blijkt dat kinderen voor wie dit normaal gesproken niet weggelegd is, dergelijke initiatieven sterk waarderen. Ook leren kinderen sociale vaardigheden door het spelen met andere kinderen en praktische vaardigheden als ze bijvoorbeeld hulp krijgen

bij lezen, rekenen, taal of koken. Ervaringen in de praktijk leren dat een zekere regelmaat in de activiteiten, een veilige en prettige sfeer op een laagdrempelige locatie in de buurt belangrijke randvoorwaarden zijn. Ook komt aan de orde dat kinderen niet het idee moeten krijgen dat de activiteiten speciaal bedoeld zijn voor 'arme' kinderen. Dat kan gevoelens van schaamte teweegbrengen en het gevoel geven dat ze apart gezet worden. Voor iedereen die het gezin ondersteunt - maatjes, professionals en vrijwilligers - geldt dat het van groot belang is dat ouders en kinderen positief bejegend worden, dat wil onder meer zeggen niet veroordelend, complimenten geven en successen vieren (Van der Klein, e.a., 2019).

Verbindingen creëren tussen kinderen die in een context opgroeien van generatiearmoede en kinderen die geen armoede kennen, blijkt soms ingewikkeld te zijn. Een medewerker van een peuteropvang zegt hier het volgende over:

“Die kinderen krijgen geen aansluiting. Kinderen in generatiearmoede komen niet bij kinderen van andere gezinnen. Dat ligt meer aan de ouders dan aan de kinderen. Ouders houden het tegen. Kinderen willen bij elkaar spelen en wij proberen het ook te stimuleren, maar je krijgt het bijna niet voor elkaar. Het is een ingebakken iets. Vanuit leergeld vergoeden wij schoolreizen. Dan gaan ze mee, maar vader en moeder hebben geen geld om zakgeld voor iets extra's mee te geven. Dan blijven ze buiten de groep en integreren ze niet. Ze blijven anders. De kinderen willen niet bij de arme kinderen horen. Het zijn buitenbeentjes, die kinderen. Ze blijven zo. Dan kun je nog zo intelligent zijn, maar ze blijven buitenbeentjes.”

3.3 De rol die peuter- en kinderopvang kan spelen

Onderzoek maakt duidelijk dat deelname aan kindvoorzieningen (zoals voorschoolse opvang en educatie) de kans vergroot op een succesvolle schoolloopbaan, een goede gezondheid en een betere positie op de arbeidsmarkt. Het versterkt de cognitieve en sociale vaardigheden van kinderen en versoepelt de overgang naar de basisschool. Kortom, de ontwikkeling van kinderen wordt op verschillende manieren bevorderd, waardoor achterstanden gecompenseerd kunnen worden. Sterker nog, kinderen in achterstandsposities blijken het meest te profiteren van kindvoorzieningen. Dat geldt vooral als er sprake is van een hoge proces- en structurele kwaliteit, stabiliteit en continuïteit en een partnerschap met ouders (bijvoorbeeld via een structuur van medezeggenschap) en een veilige en stimulerende omgeving voor kinderen. Een bijkomstig voordeel van kindvoorzieningen is dat het voor ouders meer mogelijkheden creëert om betaald werk te verrichten (SER, 2016).

Wat werkt in de
aanpak tegen
armoede is het
in gesprek gaan
met de ouders
en dan vooral
het hebben
over hoe zij het
probleem zelf
ervaren.

Vroeg investeren in kinderen via voorschoolse opvang en educatie is dus een belangrijk instrument om kansengelijkheid te bevorderen. Daarnaast heeft de kwaliteit van het pedagogische aanbod een grote invloed op de ontwikkeling van kinderen (Slot & Leseman, 2019): 'kwaliteitsvolle, educatieve interacties en een rijk, gevarieerd aanbod van ontluikende taal- en gecijferdheidsactiviteiten, spelbevordering en het werken met een VVE-programma dragen allemaal bij aan positieve kinduitkomsten.' (p. 48).

Peuter- en kinderopvang kunnen daarnaast een preventieve rol spelen door vroegtijdig problemen in de opvoedingssituatie, het gedrag en de ontwikkeling van kinderen te signaleren, laagdrempelige ondersteuning te bieden en bij te dragen aan een versterking van beschermende factoren voor kinderen (Slot & Leseman, 2019). Medewerkers van peuteropvang noemen dat ouders in kwetsbare posities doorverwezen worden naar mogelijkheden voor opvoedondersteuning, voorlichtingsgroepen en cursussen. Een ander noemt dat hier gesprekken over zijn met intern begeleiders die op hun beurt contact zoeken met andere organisaties:

'Als je je echt zorgen maakt over een kind bespreek je dat met de intern begeleider en die kan contact leggen met een consultatiebureau of een andere partij, zodat er ook in het gezin aandacht komt voor deze kinderen en dat er ook professionals zijn die het gezin proberen te helpen. Vaak levert dat wel wat op en kun je in elk geval een stuk hulp aanbieden.'

Daarnaast vertellen diverse professionals dat signalen aanleiding kunnen zijn om gesprekken aan te gaan met ouders:

'We hebben een overlegstructuur waarin we zorgwekkende kinderen bespreken: hoe gaat het met ze, zijn er bijzonderheden? Signalen die kunnen duiden op armoede zijn zorgsignalen, zoals de verzorging van de kinderen, niet passende kleren voor het seizoen, broodtrommel die minimaal gevuld in het tasje zit (...). Wanneer het concreet is dan is het eenvoudig vast te stellen. Je kunt er niet zomaar vanuit gaan dat het armoede is. Wanneer een medewerker goed contact heeft met de ouders dan gaat die het gesprek doen, daarin wordt er verteld wat er wordt verwacht dat een kind mee heeft en of het voor de ouders mogelijk is om dit te doen. Bij moeilijke gesprekken komt de coördinator ondersteunen. (...) Wat werkt in de aanpak tegen armoede is het in gesprek gaan met de ouders en dan vooral het hebben over hoe zij het probleem zelf ervaren. Het is een thema waar ouders zich voor schamen. Wat niet werkt is dat je soms te snel wilt gaan, terwijl de ouder in eerste instantie het probleem probeert te bespreken. Je moet niet te grote stappen willen maken. Niet gelijk met oplossingen voor het probleem komen. In hulpverleningsland is men veelal geneigd te grote stappen te willen maken.'

Over het aanbod in activiteiten concluderen Slot en Leseman (2019) dat de ontwikkeling van kinderen meer baat heeft bij educatieve en creatieve activiteiten dan bij vrij spel. Het nadeel van het laatste is dat het gepaard gaat met een beperkte betrokkenheid van pedagogisch medewerkers. Vrij spel kan volgens de onderzoekers alleen onder strikte voorwaarden gunstige effecten hebben. Het is dus verstandiger om te focussen op doelgerichte leermogelijkheden. Tot slot kunnen peuter- en kinderopvang kinderen ook actief in aanraking laten komen met de pedagogische civil society. Zij kunnen het initiatief nemen om sportverenigingen, kunstenaars, muziekverenigingen en een project als de VoorleesExpress uit te nodigen om activiteiten te organiseren op de opvang (Van der Klein, e.a., 2012).

Net als voor anderen geldt ook voor medewerkers van peuter- en kinderopvang dat een positieve bejegening bij kinderen die opgroeien in armoede een gunstig effect kan hebben op de ontwikkeling. Een medewerker van een peuteropvang zegt hierover het volgende:

'Wat werkt is het kind aandacht geven en serieus nemen. Het net zoals elk ander kind behandelen. Misschien af en toe naar je toe trekken en persoonlijke aandacht geven. Dat is nog belangrijker dan tekenen of iets dergelijks. Laat ze merken dat ze erbij horen en altijd bij je terecht kunnen. Dan kom je er wel. Ik heb gemerkt dat kinderen in het begin heel schuw zijn, maar later meer open worden en dan komen ze dingen vertellen. In de bejegening moet je deze kinderen in het begin extra vriendelijk benaderen. Veel aandacht zijn ze niet gewend.

Maak ze duidelijk dat je het meent en dat ze erbij horen zodat ze zich belangrijk en prettig voelen. Het zelfvertrouwen groeit dan wel. Het wordt niet zoals bij andere kinderen, maar je ziet ze wel vaak groeien. Ik ben dan blij dat ze dan naar je toekomen, dat ze contact proberen te maken met andere kinderen en vragen stellen.'

3.4 De rol van jeugdgezondheidszorg

De jeugdgezondheidszorg vanuit de GGD, waar de consultatiebureaus onderdeel van zijn, zoeken ook de verbinding met sociaal werkers en andere relevante professionals (onderwijzers, leraren). In een verder verleden richtten consultatiebureaus zich vooral op medische en lichamelijke zaken (hygiëne, vaccinatie). Tegenwoordig hebben deze juist ook een meer getraind oog voor maatschappelijke en sociaalpsychologische zaken, die verband (kunnen) houden met armoede, denk bijvoorbeeld aan overgewicht. Al wordt binnen de GGD - geeft een expert aan - eerder in termen gesproken van 'heeft dit gezin de middelen om elk kind te bieden wat het voor zijn/haar ontwikkeling nodig heeft?' dan over 'arme gezinnen'. Juist om buiten discussies te blijven over wat armoede nu precies is én om stigmatisering te voorkomen. Ook ouders die qua inkomen buiten officiële armoede-definities vallen, hebben door allerlei omstandigheden niet altijd de middelen om hun kinderen adequate pedagogische ondersteuning te geven. Consultatiebureaus spelen een belangrijke rol bij vroegsignalering van armoede. Ze zien nagenoeg alle ouders regelmatig tot het vierde jaar van de leeftijd van hun kind(eren). In die periode is er ook veel contact met peuterspeelzalen en kinderopvang.

Na de leeftijd van vier jaar is de jeugdgezondheidszorg meer afhankelijk van *secundaire informatie*, zoals van sociaal werkers die met kinderen, jongeren en gezinnen in contact staan. Het is belangrijk dat zij signalen delen met bijvoorbeeld de jeugdgezondheidszorg (GGD). Datzelfde geldt voor onderwijzers op basisscholen. Een expert die decennialang actief was in het onderwijs:

'Onderwijzers zien armoede. Kinderen zijn te dik of te mager. Er zijn uiterlijke kenmerken. De niet passende kleding. Juist ook niet passend bij het jaargetij. In de winter te dun in de zomer te warm. Kinderen beoordelen elkaar daarop onderling. Vanaf groep 4 wordt onderscheid steeds meer benadrukt. Er vindt pesten plaats. Ikzelf had als kind ook de verkeerde kleding aan. Ik was me daarvan heel erg bewust.'

Daarom is het belangrijk, benadrukt de expert, dat kinderen van ouders die in armoedesituaties verkeren meekunnen met het school-

reisje ook al zijn ze niet in staat de schoolbijdrage te betalen.¹³ De expert geeft tegelijkertijd aan dat het ingewikkeld is om in de Veenkoloniën een gemeenschappelijk armoedebeleid vanuit basisscholen te organiseren door de verschillende schoolbesturen en de grote verschillen tussen scholen onderling. Zo blijven kinderen afhankelijk van de alertheid van de eigen onderwijsstaf, ouderraad en het eigen schoolbestuur. Dat geldt ook voor materiële ondersteuning voor het mee kunnen doen op school, denk aan uitgaven voor een fiets of een laptop. De landelijke stichting Leergeld (met plaatselijke stichtingen) kan daarin voorzien, zo ook is er een Jeugdfonds Sport & Cultuur en de Stichting Kinderfonds Nederland. Ook deze stichtingen kunnen het meedoen van kinderen uit financieel kwetsbare gezinnen mogelijk maken en pedagogisch kapitaal aanreiken. Maar ook hier is men afhankelijk van subsidies van de verschillende gemeenten binnen de Veenkoloniën.

Het is vooral belangrijk om juist ook kwetsbare jongeren in de leeftijdsfase van 10-15 jaar in het vizier te houden. In deze leeftijdsfase wordt de basis gelegd voor schooluitval later en het ontsporen richting antisociaal en crimineel gedrag. De overgang van de basisschool in eigen buurt of dorp naar de middelbare school (vaak een vmbo-school) buiten de wijk of het dorp, is de grote cesuur in het leven van kwetsbare leerlingen. Jongeren raken dan niet alleen meer uit het zicht van hun ouders, maar ook van de instanties, het wijkgebonden welzijnswerk, de wijkagent en hun oude basisscholen. En de middelbare scholen waar ze naar toegaan, hebben op hun beurt weer weinig zicht op de buurten en de thuismilieus van hun leerlingen. Bij het ontberen van krachtige hulpbronnen, zijn kwetsbare jongeren geneigd minder respectabele aan te boren, zoals criminele economische activiteiten en participatie in straatbendes. Deze alternatieve carrièrepaden kunnen pas effectief bestreden worden, als er hulpbronnen aangereikt worden die ze perspectief geven: scholing binnen bedrijven, een krachtige vrijetijdsinfrastructuur, denk aan skate- en voetbalpodia in de wijk waar ze kunnen 'schitteren', mentoren voor kwetsbare jongeren in de (v)mbo-jaren, niet alleen stageplaatsen en werkervaringsplaatsen, maar juist ook vormen van aspirant-werknemerschap, dat wil zeggen opleidingsplaatsen binnen bedrijven waar jongeren direct betaald aan de slag kunnen gaan.¹⁴

De interventie 'Armoede en gezondheid van kinderen' is nog belangrijk om te noemen. Deze interventie staat in de databank van het NJi aangemerkt als 'goed onderbouwd' en richt zich op kinderen in de leeftijd tot 12 jaar bij wie een gezondheidsrisico is gesignaleerd dat samenhangt

Het is vooral
belangrijk
om juist ook
kwetsbare
jongeren in de
leeftijdsfase van
10-15 jaar in het
vizier te houden.

13 Inmiddels is bij wet aangenomen dat kinderen niet meer geweerd mogen worden bij schoolreisjes als hun ouders de vrijwillige ouderbijdrage niet kunnen betalen.

14 Sociaal Platform Rotterdam (SPR) (2008), *Sporen leggen naar de toekomst*. Advies 09/2008. Tekst: Radboud Engbersen.

met financiële tekorten in het gezin. De interventie wordt uitgevoerd of begeleid door een medewerker van de jeugdgezondheidszorg en richt zich op het verbeteren van de gezondheid van kinderen.

3.5 Diverse effectieve interventies

Op basis van een literatuurstudie concludeert Visser (2009) dat familie-gebaseerde programma's effectief zijn in het verminderen van gedragsproblemen bij kinderen. Ook kunnen dergelijke programma's bijdragen aan veerkracht door aandacht te besteden aan het omgaan met financiële tekorten (Biglan, e.a., 2017). Volgens Priorite Van Ryzin, e.a. (2018) hebben programma's die gericht zijn op het monitoren en managen van de manier waarop families conflicten benaderen en een affectieve omgeving creëren, een positief effect op gedrag, emoties en cognitie. Effectief bewezen programma's zijn Head/Sure start en Women, Infants and Children. Beide programma's kenmerken zich door vroegtijdige screening van gezinnen, namelijk al bij zwangerschap en geboorte. Als er problemen worden gesignaleerd, verwijzen professionals door naar relevante instanties (Visser, 2009).¹⁵

Uit een studie van Distelbrink en Winkelman (2018) komt naar voren dat Triple P Tieners eveneens een effectieve interventie is. Dit programma richt zich op positief opvoeden en bestaat uit een individueel- en groepsaanbod voor ouders van tieners. De onderzoekers concluderen dat ouders na de cursus minder over-reactief reageerden en vaker complimenten gaven aan hun kinderen. De stress en het ouder-kind conflict zijn na het volgen van het programma significant afgenomen. Triple P Tieners geeft vooral ouders strategieën in handen om beter om te gaan met hun tieners en voorziet in concrete opvoedstrategieën.

In de databank van het Nederlands Jeugdinstituut staat de interventie 'Piramide' aangemerkt als "effectief, volgens eerste aanwijzingen" (Op den Kamp, 2016). Piramide is voor- en vroegschoolse educatie op kinderdagverblijven, peuterspeelzalen en gastouderbedrijven voor kinderen in de leeftijd van 0 tot 7 jaar in achterstandssituaties. Het heeft tot doel bij te dragen aan een basis voor zelfsturing en leerprocessen op school en het voorkomen of inlopen van taalachterstanden. De interventie verrijkt het spelen en het zelfstandig leren en sluit steeds aan op het niveau en behoeften van kinderen. Een van de medewerkers van een peuteropvang vertelt dat ze met Piramide werken en dat deze benadering effectief is:

15 Visser, S. (2019). *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. Zie voorts voor Head/Sure start <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/programs/article/early-head-start-programs>, en: <https://www.fns.usda.gov/wic/about-wic-wic-glance>

'We werken met piramide en dagritme kaarten. Dat geeft structuur aan de dag van kinderen. Wee omarmen het spelend leren principe binnen Piramide. Aansluiten bij het kind, niet andersom dat het kind moet aansluiten op het programma. We observeren hoe het kind speelt en hoe we daarop kunnen aansluiten. Dat werkt heel goed. Je moet aansluiten bij het kind. Je krijgt niet alle kinderen op hetzelfde niveau maar je kunt ze wel verder helpen in hun ontwikkeling.'

Een laatste interventie die volgens eerste aanwijzingen effectief is, betreft het educatieve programma 'Kaleidoscoop' (Ince & Schoneville, 2016). Het programma is bedoeld voor kinderen van 2,5 tot 6 jaar en is een bewerking van de Amerikaanse HighScope methode. De uitvoering vindt plaats in een doorgaande lijn van de peuterspeelzaal of kinderopvang naar groep 1 en 2 van de basisschool. Het doel van het programma is de onderwijskansen van kinderen in achterstandsposities te verbeteren door de verschillende ontwikkelingsgebieden, in het bijzonder taal, te stimuleren. Pedagogisch medewerkers en leerkrachten proberen actief leren te bevorderen door het aanreiken van onder meer een uitdagende leeromgeving en kinderen te helpen bij het plannen en uitvoeren van activiteiten. Het is zowel een kindvolgende als ontwikkelingsgerichte aanpak.¹⁶

Een expert wijst erop dat er op dit moment wordt gewerkt aan methodieken samenlevingsopbouw in de jeugdzorg:

'Tom van Yperen van het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) helpt ons om methodieken samenlevingsopbouw te introduceren in de Jeugdzorg. We hebben nu in het Oldambt het voorstel gedaan om de inzet op sterk individuele jeugdzorg om te bouwen naar een meer collectief traject. Dat levert besparingen op door niet uit te gaan van het medisch model (1-op-1 behandeling), maar door groepsgericht te gaan werken in wijken. We gaan weg van de individualisering naar collectivisering. Het medisch model verplicht je tot huiskamer gesprekken, tot meer individueel maatwerk, terwijl individueel maatwerk niet altijd de oplossing is. Zeker als het gaat om niet-medische, niet-psychische problemen. Als het gaat om depressiviteit, autisme of andere vormen van aandoeningen heb je specialistische hulp nodig, dat is niet iets waar wij vanuit het sociale werk aan moeten komen. Maar daar zit ook heel veel voor, wat vroeger door sociaal werk werd gedaan: vanuit sociaal cultureel werk, kinderclubs, met vrijwilligers en beroepskrachten. Kinderen leerden met elkaar om te gaan, assertief te zijn, dit soort groepsbenaderingen willen we terug.'

16 De interventie Kaleidoscoop is opgenomen in de databank effectieve interventies van het NJI met het beoordelingsniveau Effectief.

Gezinnen met meervoudige, ernstige en langdurige problemen op verschillende leefgebieden staan in de Nederlandse jeugdzorg bekend als multiprobleemgezinnen. Hoewel er aanwijzingen zijn dat kortdurende crisisinterventie-programma's positieve effecten kunnen hebben voor deze gezinnen, slaagt de hulpverlening er tot dusverre onvoldoende in om de problemen van multiprobleemgezinnen duurzaam op te lossen. Als alternatief zijn langdurige programma's ontwikkeld die geïntegreerde zorg op verschillende leefgebieden kunnen bieden. Er is echter nauwelijks evaluatieonderzoek naar dit soort programma's gedaan.

Tim Tausendfreund onderzocht daarom een langdurig hulpverleningsprogramma, genaamd 'Tien voor Toekomst', dat op grote schaal in Nederland wordt toegepast. In het onderzoek werden 122 gezinnen gevolgd over een periode van ruim vierenhalf jaar. De resultaten laten zien dat toepassing van 'Tien voor Toekomst' gepaard gaat met een duidelijke afname van ouderlijke stress, met name in het eerste jaar. Bovendien blijken gezinnen met een aanvankelijk lager stressniveau een grotere kans te hebben om het programma eerder te beëindigen. Gedragsproblemen bij kinderen en het functioneren van het gezin als geheel tonen een minder coherent patroon van verandering. De focus van gezinscoaches op de begeleiding van ouders, meer dan op de begeleiding van kinderen, lijkt hiervoor een goede verklaring.

Geconcludeerd wordt dat het hulpverleningsprogramma 'Tien voor Toekomst' ouderlijke stress kan verminderen en dat het programma een parallel aanbod dient te creëren van directe hulp voor kinderen, naast en in aanvulling op de hulpverlening voor ouders.

Een expert van het Leger des Heils geeft aan dat de Tien voor Toekomst-aanpak effectief is:

'Wij hebben een aparte werkwijze die deels al is onderzocht door de RUG. Dat is de Tien voor Toekomst-aanpak, dat is een begeleidingsmethodiek op gezinnen, die vanuit tien levensgebieden het hele systeem begeleiden. Tim Tausendfreund is hierop gepromoveerd.'

Tot slot geeft de expert van het Leger des Heils aan dat het belangrijk is om kindercoaches in te zetten:

'De realiteit is dat het in een gezin voor kinderen heel moeilijk is om open te zijn tegen de coach die er ook voor moeder en vader is – en in die gezinnen zetten wij kindercoaches in. Die richten zich op het kind in samenhang met het systeem. Deze methodiek wordt nu door de RUG gevolgd om deze evidence based te krijgen.'

4. Versterken van sociaal kapitaal

Sociaal kapitaal verwijst naar de mate waarin mensen over een sociaal netwerk beschikken¹⁷. Of aansluitend op de Franse socioloog Pierre Bourdieu betreft sociaal kapitaal het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd netwerk van relaties van een persoon.¹⁸ Een geïnstitutionaliseerd netwerk bestaat bijvoorbeeld uit alle contacten uit iemands werkkring of personen die men kent uit het verenigingsleven. Gezin en familie vormen eveneens een geïnstitutionaliseerd netwerk. Via kinderen komen ouders in contact met andere ouders (in de buurt), consultatiebureaus, scholen, clubs en verenigingen. Personen die een hobby delen kunnen eveneens een meer of minder geïnstitutionaliseerd netwerk vormen. Tot slot zijn ook mensen die actief zijn binnen kerken, voedselbanken of buurttuinen onderdeel van een meer of minder informeel/formeel geïnstitutionaliseerd netwerk. Sociaal kapitaal gaat over de mogelijkheid om verschillende netwerken in te schakelen voor hulp, sociale ondersteuning en/of praktisch advies.

Het volume van het sociaal kapitaal dat iemand bezit hangt af van de grootte van de netwerken van relaties die iemand effectief kan mobiliseren. Er zijn personen die hun netwerk vooral aan één specifieke kring ontleen, anderen aan meerdere. Sociale netwerken zijn nooit definitief gegeven, er dient steeds weer in te worden geïnvesteerd, anders verouderen ze. Wie zijn baan verliest of heel oud wordt, ziet zijn netwerk vaak verschrompelen. Vooral het bezit van een baan (regulier, basis, beschut) dan wel het verrichten van vrijwilligerswerk worden als cruciaal gezien. Sociaal kapitaal geeft mensen – in de woorden van Bourdieu - ruggensteun én reikt ze geloofsbrieven aan. Wie over veel sociaal kapitaal beschikt is geprivilegieerd. Iemand met de juiste netwerken (connecties) kan niet alleen gemakkelijker een baan bemachtigen, maar ook posities in andere sferen, denk aan het verenigingsleven, maatschappelijke organisaties en (lokale) politiek.

17 Omlo, J. (2016) *Wat werkt bij de aanpak van armoede. Wat we kunnen leren van empowerment en de psychologie van de schaarste*. Utrecht: Movisie.

18 Bourdieu, P. (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en ingeleid door Dick Pels. Zie hierin in het bijzonder 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', p. 120-141. Bourdieu, Pierre en Loïc J.D. Wacquant, Pierre Bourdieu (1992). *Argumenteren. Voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Sua Amsterdam. Tacq, J. (red.) (2003), *Het oeuvre van Pierre Bourdieu*. Antwerpen/Apeldoorn Garant. Engbersen, G. (2002) 'Sociaal kapitaal'. In: L. Verplanke, R. Engbersen e.a. (red.) (2002), *Open deuren. Sleutelwoorden van lokaal sociaal beleid*, p. 137-142.

Er is een
significante
samenhang
tussen een laag
inkomen en het
minder vaak
kunnen rekenen
op hulp
van anderen.

Als we de geschiedenis van het sociaal werk overzien dan ligt de kern van het werk voor een belangrijk deel in het vergroten van het sociaal kapitaal van (in het bijzonder) kwetsbare burgers. In emancipatie, in het weven, versterken en uitbouwen van hun netwerken. Sociaal werkers zijn bij uitstek experts in verbinding, in het leggen van relevante contacten voor personen die geïsoleerd zijn geraakt, door ze te koppelen aan personen waaraan ze steun kunnen ontleenen en door ze te verbinden met organisaties waar ze hun voordeel mee kunnen doen. Van belang is dat Van Ewijk (2019) in een studie in opdracht van Tinten constateert dat sociaal werkers in het werkgebied van Tinten ook veel belang hechten aan het vervullen van een verbindende functie.¹⁹ Eerder lieten Briels & Panhuijzen (2015) al zien dat sociale professionals in Nederland voor zichzelf een belangrijke rol zien in het versterken van sociale netwerken van mensen in armoede. De studie van Van Ewijk laat wel zien dat het draagvlak voor verbinden niet betekent dat sociaal werkers het een eenvoudige opdracht vinden.

De wetenschappelijke literatuur maakt duidelijk dat wie langdurig in een situatie van armoede verkeert het met weinig sociaal kapitaal moet doen. Sociale netwerken krimpen. Dat betekent dat iemand weinig middelen kan mobiliseren uit zijn of haar netwerken. Het gaat daarbij niet alleen om geld en informatie, maar ook om goederen, diensten én emotionele, sociale en praktische steun. Sociale contacten vormen een buffer waarmee negatieve gebeurtenissen kunnen worden opgevangen en positieve zaken aan belang winnen. Er is een significante samenhang tussen een laag inkomen en het minder vaak kunnen rekenen op hulp van anderen.²⁰ Wie zich langdurig in een situatie van armoede bevindt, raakt steeds meer aangewezen op de wereld dichtbij huis. Het betekent steeds minder mensen bezoeken en ontvangen, maar ook nauwelijks gebruik maken van recreatieve en culturele voorzieningen. De geografische mobiliteit neemt af, de wereld wordt klein en de maatschappelijke participatie vermindert. In de interviews met ervaringsdeskundigen kwam dit exemplarisch naar voren:

'Ik heb mezelf heel erg teruggetrokken. Voor mensen is het in deze coronatijd vreemd om zoveel thuis te zijn. Ik was het gewend om niet uit te gaan, me te verantwoorden waarom ik niet mee ga. Je bent aan het leven om thuis te zitten en nergens meer aan deel te nemen.'

'Schaamte is hierin een grote actor. Schaamte zorgt er echt voor dat mensen hun wereld kleiner maken. Niet durven te vragen naar mogelijkheden die er misschien wel zijn. Maar ook niet het sociale contact aan willen gaan, want daar heb je geen energie meer voor.'

¹⁹ Ewijk, H. van (2019), *Het geheim van het sociaal werk*. Tinten.

²⁰ Schuyt, Kees (1991), 'De maatschappelijke betekenis van armoede'. In: Kees Schuyt (1991), *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen 1991, p. 59-78.

Armoede verhoogt niet alleen de kans op een beperkt sociaal kapitaal. Mensen in armoede worden daarnaast vaker omringd door negatief sociaal kapitaal. Het idee dat sociaal kapitaal ook tegen mensen kan werken, was in de interviews een terugkerend thema. In zulke gevallen vormt de sociale omgeving een blokkade voor maatschappelijke participatie en sociale mobiliteit van meer ambitieuze mensen. Het 'lidmaatschap' van bepaalde netwerken leidt dan tot een benedenwaartse bijstelling van maatschappelijke aspiraties. Hun sociale omgeving houdt hen 'klein'. Amerikaanse armoedestudies laten zien dat sociaal kapitaal voor arme huishoudens vooral als 'overlevingskapitaal' fungeert om rond te kunnen komen. Hun netwerken compenseren het economisch kapitaal, maar zijn te eenzijdig om elkaar uit situaties van armoede te tillen.²¹

We zien dat ook in Nederland. In grootstedelijke armoede-'pockets' zitten personen min of meer gevangen in buurten. Ze wonen drie metrohaltes van het stadscentrum, maar komen er nooit.²² Ook de Veenkoloniën kennen volgens verschillende respondenten tot op zekere hoogte deze 'pockets': een paar straten, een gedeelte in een buurt of buurtschap. Van Delden (2019) spreekt in dit verband van vrijplaatsen of mini-samenlevingen als reactie tegen een als bedreigend en onverschillig ervaren buitenwereld. Van deze buitenwereld hebben ze in hun ogen weinig te verwachten. Individuele ontsnapping is door de groepsdruk ingewikkeld.²³ In het hoofdstuk over cultureel kapitaal werken we dit verder uit. Wel zullen we in dit hoofdstuk aandacht hebben voor de vraag hoe sociaal werkers tegenwicht kunnen bieden tegen deze groepsdruk en op welke manier zij ontsnappingsmogelijkheden kunnen bieden. Ook laten we zien hoe sociaal werkers op andere manieren het sociaal kapitaal van mensen in armoede kunnen versterken.

In het verleden werd de functie van 'community organization' vervuld door de beroepsgroep van opbouwwerkers. De functie opbouwwerk bestaat in veel gemeenten niet meer of is getalsmatig teruggebracht. Toch zijn er als tegenreactie op de individualisering van sociaal beleid op verschillende plaatsen tekenen dat de samenlevingsopbouwfunctie aan herwaardering onderhevig is.²⁴ Bijvoorbeeld in de Veenkoloniën met de Tintengroep als animator. Op verzoek van de Tintengroep

Het 'lidmaatschap' van bepaalde netwerken leidt [...] tot een benedenwaartse bijstelling van maatschappelijke aspiraties.

21 Engbersen, G. (2002). 'De armoede van sociaal kapitaal'. In: *Economisch Statistische Berichten* (ESB), Dossier Sociaal kapitaal, p. 12-13.

22 Engbersen, Radboud en Matthijs Uyterlinde (2018), *Exploratief onderzoek naar hoog en laag voorzieningengebruik in stedelijke regio's*. Den Haag Platform 31.

23 Delden, Pieterjan van (2019), *Marginalisatie. Meedoen in een complexe samenleving*. Uitgeverij Van Gennep.

24 We moeten voorzichtig zijn met te stellige uitspraken dat opbouwwerkers niet of nauwelijks meer bestaan, de functie is soms onder andere benamingen voortgezet. Bovendien heeft de functie zich ook verplaatst vanuit maatschappelijke organisaties naar de lokale overheid en maatschappelijke ondernemingen. Zie: Kamp, J. van der, Omlo, J., Pelt, M. van & Engbersen, R. (2020) *Sociaal werkers anno 2020. Een zwart-wit foto van de beroepsgroep*. Utrecht: Movisie.

heeft de Hanzehogeschool Groningen op drie niveaus trainingen Samenlevingsopbouw ontwikkeld voor de sociaal werkers van de Tintengroep: een basistraining, een verdiepingstraining en een expertstraining. De basistraining volgen alle sociaal werkers, de verdiepingstraining is er voor de sociaal werkers die werken aan samenlevingsopbouw, de expertstraining is voor een geselecteerde groep senior opbouwwerkers. Een van de experts heeft de afwezigheid dan wel de beperkte aanwezigheid van opbouwwerk als een gemis ervaren:

'Wat we kwijt zijn geraakt zijn, is het opbouwwerk, is het sociaal cultureel werk. Vroeger maakten buurthuizen verbindingen in wijken zeg maar. Daar kwamen veel mensen bij elkaar – om van daaruit activiteiten te ondernemen. Het opbouwwerk was bezig straten een stem te geven. De kracht van de verbinding was vele malen sterker dan dat hij nu is. We zijn gaan geloven in individuele hulpverlening en we zijn gaan geloven in indicatiestellingen. En dat is een pad dat naar mijn idee volstrekt doodloopt. Een-op-een - gesprekken zijn onvoldoende om structurele veranderingen tot stand te brengen. We zouden mensen die het betreft weer wat te doen moet geven. Dat kun je niet alleen organiseren vanuit hulpverlening. Dat kan je alleen maar door de kracht uit de doelgroep te benadrukken, dat zijn geen zielige mensen die alleen maar thuis zitten, die hebben ook hun verjaardagen en hun sociale netwerk. Het zijn niet alleen de mensen die kratten bier leegdrinken. Het bieden van activiteiten, het elkaar georganiseerd ontmoeten is in het hele welzijnsaanbod versmald.'

Interessant is dat in de Veenkoloniën een deel van de geschiedenis van de samenlevingsopbouw en opbouwwerk in Nederland ligt.²⁵ Samenlevingsopbouw gaat in de kern over zelforganisatie, over het mobiliseren van hulpbronnen en krachten in 'communities', zodat gemeenschappen zoveel mogelijk zaken zélf kunnen oppakken en gedaan kunnen krijgen. In praktijken van samenlevingsopbouw en opbouwwerk is 'help mij het zelf te doen' het uitgangspunt. Dit uitgangspunt staat in de traditie van het negentiende-eeuwse patronaatswerk ('to help the poor to help themselves').²⁶ De opgave is telkens om gemeenschappen op het juiste moment iets aan te reiken waarmee ze vervolgens zoveel mogelijk op eigen kracht met zo min mogelijk professionele hulp verder kunnen. Het verbinden van groepen staat van oudsher in de samenlevingsopbouw centraal, juist om mét de gebundelde krachten iets voor elkaar te krijgen. Verbindingen maken is dus geen doel op zich, maar een middel om de veerkracht van mensen te vergroten.

25 In het bijzonder is deze te verbinden met de persoon van Jo Boer. Zij was jarenlang werkzaam bij de Stichting Opbouw Drenthe en publiceerde het eerste handboek over opbouwwerk (1960) in Nederland

26 Zie Linde, Maarten van der (2007), *Basisboek Geschiedenis sociaal werk in Nederland*. Uitgeverij SWP.

Investeren in sociaal kapitaal betekent ook minder directe hulpverlening aan cliënten, maar het is belangrijk om te benadrukken dat er altijd groepen zijn die wel intensieve en soms zelfs levenslange professionele ondersteuning nodig hebben (Omlo, 2017a). Bij weer andere groepen is het verstandiger om eerst te investeren in mentaal kapitaal (zie hoofdstuk 2), alvorens te werken aan het versterken van het sociaal kapitaal.

4.1 Nieuwe netwerken creëren, bestaande netwerken activeren of juist afbreken

Als mensen elkaar niet of nauwelijks spontaan of op natuurlijke wijze ontmoeten, is het aan sociaal werkers om op creatieve en doortastende wijze verbindingen te stimuleren. Informele hulp blijft soms achterwege doordat mensen zich vanuit handelingsverlegenheid niet durven op te dringen aan mensen in kwetsbare posities. Andersom durven mensen in armoede – onder meer door gevoelens van schaamte – niet zelden om hulp te vragen. Dit wordt ook wel vraagverlegenheid genoemd (Linders, 2010). Het risico is dat mensen met vraagverlegenheid zich gaan afzonderen met sociaal isolement tot gevolg.

De ondersteuning door sociaal werk kan ook belangrijk zijn als de netwerken van mensen te weinig diepgaand zijn, te beperkt en eenzijdig van samenstelling zijn en vooral bestaan uit negatief sociaal kapitaal. Duidelijk is dat er niet één strategie aan te wijzen is die altijd, overal en voor iedereen werkt. Afhankelijk van de omstandigheden kan het soms volstaan om bestaande netwerken van mensen met hulpvragen te activeren. In andere gevallen ligt het eerder voor de hand om nieuwe netwerken aan te boren of juist bestaande netwerken af te bouwen (Omlo, 2017b). Dit laatste kan nodig zijn als het netwerk een negatieve invloed heeft op de persoon in kwestie, zoals verschillende sociaal werkers ook aangeven:

'Multiprobleemgezinnen hebben wel veel contacten maar niet allemaal gezond. Ze roken allemaal en hebben vrienden die roepen dat ze willen stelen. Ze dragen gekke ideeën over aan elkaar. Nu heb ik het over zwaardere multiprobleemgezinnen. Dit geldt niet voor de meeste gezinnen.'

'Ik noem het een krabbemandeffect. Er is een cultuur van vrouwen-groepen die elkaar omlaaghalen. Bij gezinnen in armoede leeft het sentiment: doe maar normaal dan doe je het al goed. Jongelui trekken weg. Die willen er niet aan meedoen. Die willen vooruitkomen en in een mooi huis wonen. Ouderen zeggen dan: 'doe maar normaal'. Ze halen elkaar omlaag. Oh wee als je eruit stapt, dan kom je erbuiten te staan.'

Een andere sociaal werker vertelt dat het in dergelijke gevallen nodig kan zijn om de negatieve krachten in het netwerk te verzwakken. Veel jongeren zijn volgens deze sociaal werkers geregeld volgers. Sociaal werkers kunnen ervoor zorgen dat sleutelfiguren die binnen een netwerk aanzetten tot crimineel gedrag hun machtspositie kwijtraan. Deze sociaal werker probeert de positie van de sleutelfiguren te ondermijnen door in te praten op de jongeren die hem volgen:

'Wat voor mij beste gewerkt heeft. Die sleutelfiguur vertelt die jongens dat ze van alles niet kunnen. Ik heb een hele middag met die jongens gesproken. Ze denken door die sleutelfiguur echt dat ze iets niet kunnen en dat ze het ook niet mogen. Ik vroeg: wat kan je niet en waarom niet? Als iemand – ik in dit geval - vervolgens wel in je gelooft, dan wordt het interessant om die persoon te volgen in plaats van de sleutelfiguur. Zo probeer ik de sleutelfiguren te ondermijnen als ze een negatieve rol spelen.'

Een sociaal werker wijst erop dat het ook belangrijk is om mensen zelf bewust te maken van het belang van sociale netwerken en de rol die zij zelf kunnen innemen om deze te versterken. Sociaal werkers kunnen mensen dit doen inzien door gerichte vragen te stellen over mogelijke hulpbronnen die zij kunnen inschakelen.

4.2 Lotgenotencontact faciliteren

Sociaal kapitaal kan ook versterkt worden in de sfeer van lotgenoten. Er is veel en sterk bewijs dat lotgenoten - mensen die gelijksoortige (armoede)problematiek ervaren - elkaar kunnen helpen. In een recent door Movisie afgesloten onderzoek naar de buurthuisfunctie in kringloopwinkels trokken wij ook deze conclusie.²⁷ Het bijzondere van kringloopwinkels met een dergelijke functie is dat daar plaats is voor mensen 'met een rugzakje': personen die in meer of mindere mate getekend zijn door het leven en die zich in de 'normale' wereld buitenstaander voelen. In het buurthuis en in de kringloopwinkel verkeren ze onder gelijkgestemden. Het gevoel niet helemaal te passen in de normale wereld verbindt. Tegenover elkaar hoeft je niets op te houden en weinig uit te leggen. 'Voor veel kwetsbare mensen is het veel fijner om óók contact te hebben met lotgenoten, het liefste buurtgenoten die uit eigen ervaring weten hoe het is om schulden te hebben, ziek te zijn, je eenzaam te voelen', aldus Gert Dijkstra van de Buurtwerkkamer Coöperatie in *De Volkskrant* van 20 oktober 2019 ('Een buurthuis biedt de kwetsbare mens een basis').

In de ervaringsverhalen die mensen met elkaar delen zit veel kennis besloten die voor anderen inspiratie en inzichten kan geven. In die verhalen kunnen mensen van elkaar leren welke copingstrategieën behulpzaam zijn in het verlichten of verminderen van de negatieve gevolgen van armoede of wellicht ook inspirerende ervaringen vinden over de manier waarop mensen zich hebben weten te ontworstelen aan hun armoedepositie. Lotgenotencontact heeft verder een positief effect op het zelfvertrouwen, de ervaren sociale en emotionele steun, optimisme, gevoel van zelfregie en controle, begrip en inzicht in de problematiek, uitwisseling van informatie, (h)erkenning en wederzijdse hulp (Boumans, 2015). Een sociaal werker ziet de volgende voordelen in lotgenotencontact:

'Een aanpak die werkt, is lotgenoten bij elkaar brengen. Gesprekken gaan vaak over geld. Mensen helpen elkaar dan. Weet je wel dat je voor een langdurigheidstoeslag in aanmerking kan komen? Maar ook bijvoorbeeld als een fiets kapot is. Mensen hebben weinig geld, ze hebben geen geld om hun fiets door een fietsenmaker te laten repareren. Er was een keer iemand die fietsen kon repareren, die hielp die persoon daarmee. Ook bieden mensen elkaar troost.'

²⁷ Engbersen, R. en Rest, E. van der (2020), *Het sociaal kloppend hart. De maatschappelijke betekenis van de kringloopwinkels met een buurthuisfunctie van Schroeder van der Kolk*. Utrecht Movisie.

'Bonding'
is nodig om te
overleven ('going
through'),
'bridging' om
vooruit te komen
('going up').

'Als mensen thuis zitten, koppelen we ze aan een maatje of nemen we ze mee naar een koffieochtend. Daar kunnen ze in contact komen met andere mensen die in hetzelfde schuitje zitten en kunnen ze van elkaar leren. Ze versterken elkaars vaardigheden. Soms is er voor iets een eenvoudige oplossing te bedenken. Mensen vragen soms: zullen we het samen doen? Kan ik je daarbij helpen?'

Sociaal werkers kunnen lotgenoten op verschillende manieren bij elkaar brengen. Denk bijvoorbeeld aan maatjesprojecten waarbij gebruik gemaakt wordt van ervaringsdeskundigheid. Een persoon of gezin kan op deze manier gekoppeld worden aan een maatje of een ander gezin dat nu of in het verleden vergelijkbare armoede en/of schuldenproblematiek heeft (gehad). Een andere manier is het opzetten van vriendschapskringen bestaande uit lotgenoten of het organiseren van ontmoetingsbijeenkomsten waarbij mensen hun ervaringen en strategieën kunnen uitwisselen (Omlo, 2017b).

4.3 Bonding, Bridging en Linking

Lotgenotencontact is een belangrijk instrument en heeft zoals we hebben gezien vele voordelen. Maar er zijn ook nadelen als de pogingen om het sociaal kapitaal te versterken zich hiertoe beperken. Er is namelijk ook veel te winnen bij verbindingen tussen mensen in kwetsbare armoedepositities en veerkrachtige mensen in welvarende posities. Van der Lans (2010) wijst er in dit verband op dat sociaal werkers de taak hebben om verbindingen te leggen tussen kwetsbaar en krachtig, tussen ongezond en gezond, tussen zwak en sterk, tussen arm en rijk, tussen talenten en mogelijkheden.

Belangrijk is hier het onderscheid dat de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam (2000) maakt tussen 'bonding' en 'bridging'. In het geval van 'bonding' gaat het om het samenbinden van mensen die zich in elkaar herkennen, zoals bij lotgenoten met bijvoorbeeld gelijke sociaal-economische achtergrond en schulden- en of armoedeproblematiek. In het geval van 'bonding' versterk of vergroot je de bindingen met de 'eigen groep', bij 'bridging' slaag je er in contact te maken met personen buiten je 'eigen groep'. Te sterke en verplichtende onderlinge contacten ('bonding') maakt 'bridging' ingewikkelder, maar een stevige 'bonding' binnen de eigen groep wordt wel weer als voorwaarde voor 'bridging' gezien. Belangrijk is het idee dat 'bridging' vaak essentieel blijkt te zijn om sociaal te kunnen stijgen. In de woorden van Putnam: "'bonding' is nodig om te overleven ('going through'), 'bridging' om vooruit te komen ('going up')." Bridging vormt een belangrijk aangrijpingspunt voor een effectieve aanpak van armoede, omdat het de kansen vergroot op toegang tot nieuwe hulpbronnen. De contacten die men opdoet buiten de 'eigen groep' kunnen namelijk een brugfunctie vervullen naar nieuwe relaties en nieuwe informatie waartoe men eerder geen toegang had (Granovetter, 1983). Jongeren kunnen hierdoor ook in aanraking komen

met rolmodellen. Uit een literatuurstudie van Visser blijkt dat rolmodellen een positieve uitwerking hebben op de veerkracht van jongeren en hun schoolprestaties.²⁸

Door kwetsbare bewoners in contact te brengen met weerbare burgers, kan hun sociaal- en cultureel kapitaal worden vergroot. Dit uitgangspunt is ook expliciet terug te vinden in de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo). Bovendien is dit uitgangspunt eerder door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in het rapport 'De verzorgingsstaat heroverwogen' uit 2006 in beeld gebracht. In het rapport worden vier centrale functies van de verzorgingsstaat onderscheiden: verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. De Raad stelt vast dat in de decennia tot 2006 sterk de nadruk heeft gelegen op de functies 'verzorgen' en 'verzekeren'. Het is, aldus de WRR, tijd om het evenwicht tussen de vier functies te herstellen en daarom houdt ze een pleidooi om meer in te zetten op de functies 'verbinden' en 'verheffen'. De WRR constateert dat zich in de samenleving diverse 'verbindings- en verheffingstekorten' aftekenen, zowel langs etnisch-culturele lijnen als tussen sociale klassen. De strijd tegen deze tekorten is er enerzijds op gericht om processen van segregatie en intolerantie een halt toe te roepen (verbinden). Anderzijds komt de behoefte om het contact te vergroten tussen groepen die in het dagelijkse leven ver uit elkaar staan voort uit de veronderstelling dat van contacten tussen kwetsbare en weerbare burgers een verheffende werking uitgaat: dergelijke contacten zouden burgers op achterstand kansen en stimulans bieden om hogerop te komen op de maatschappelijke ladder. Het contact met weerbare burgers is in die opvatting dus een vorm van empowerment van kwetsbare groepen.²⁹

Bridging kan op vele manieren gerealiseerd worden. Een manier is om mensen met een hulpvraag voor langere tijd te koppelen aan een maatje, buddy, mentor of (budget)coach die in welvaart leeft (Van der Lans, 2010). Samen kunnen zij verschillende ontspannende activiteiten uitvoeren of er kan praktische hulp geboden worden. Ook kunnen ontmoetingsbijeenkomsten georganiseerd worden. Daarbij kan het overigens zinvol zijn om niet te veel nadruk te leggen op onderlinge verschillen tussen mensen, maar juist de aandacht te vestigen op gezamenlijke interesses en gedeelde belangen. Nadruk op verschillen kan reeds bestaande vooroordelen verder versterken, terwijl gesprekken over gezamenlijke uitdagingen in een gemeente of wijk buurtbewoners dichterbij elkaar kan brengen omdat zij in staat worden gesteld om te ontdekken waar gedeelde interesses, belangen en uitdagingen liggen (RMO, 2006; Van der Zwaard & Specht, 2013). Enkele sociaal werkers zien mogelijkheden

28 Visser, S. (2019) *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. Groningen: Universiteit Groningen.

29 Engbersen, R., A. Sprinkhuizen, M. Uytendiele en V. Lub (2008), Tussen zelfsturing en paternalisme. Inhoud geven aan empowerment in achterstandswijken. *Movisie*.

om mensen in armoede en rijkdom met elkaar in contact te brengen met soms ook vruchtbare uitkomsten:

'Verbinden met mensen die niet in armoede leven is wel mogelijk. Dat gebeurt ook wel. We hebben bijvoorbeeld een vrouwenkrachtcentrale gehad. We hebben vrouwen met een eigen zaak verbonden aan vrouwen in de bijstand. De vrouwelijke ondernemers lieten aan de vrouwen in de bijstand zien dat ze een stap hebben gemaakt en dat ze ondanks beren op de weg zich niet hebben laten weerhouden. Daar kunnen de andere vrouwen van leren. Een aantal vrouwen durfden daarna vanuit uitkering voor zichzelf aan de slag te gaan. Dat waren mooie resultaten. Het was niet op een hele grote schaal, helaas lukt dat niet, maar kleine successen werken ook door binnen het gezin. Als je investeert in jezelf werkt dat ook door tot in de volgende generatie.'

'Ik kwam bij de rijke scholen. Ik moest vechten met statistieken. Rijke mensen geloofden niet dat er armoede was in hun dorp. Als je erover praat dan zeggen ze: daar wordt voor gezorgd, die is niet arm. Maar als je vertelt dat huizen onder water staan en hoeveel bijstandsuitkeringen er zijn, dan wordt het mogelijk om daarover te praten. Wat kan ik dan doen, vragen ze. Een man had werk en was op zoek naar handen. Hij wist niet dat er mensen werkloos waren.'

Naast de begrippen 'bonding' en 'bridging' van Robert Putnam (2000) is ook het begrip 'linking' of 'linking social capital' van Michael Woolcock relevant.³⁰ 'Linking' betreft de vaardigheid om je weg te vinden binnen instituties van overheid, wonen, onderwijs, zorg et cetera. 'Linking' geeft mensen de mogelijkheid de wereld wat meer naar hun hand te zetten. Effectieve linking stelt hen in staat instituties te benutten voor het voorzien in de eigen behoeften en ambities. Juist kwetsbare personen in armoedesituaties zijn daar niet goed in staat, missen goede contacten met de juiste instanties of staan wantrouwend ten aanzien van de overheidsinstanties. Vaak hebben ze het contact daarmee verbroken. Sociaal werkers weten de weg naar bestuurlijk-professionele instituties met al haar regels en routines beter te vinden en kunnen daarom een belangrijke ondersteunende rol spelen in de begeleiding van cliënten.

4.4 Burgerinitiatieven ondersteunen

Een andere manier om sociaal kapitaal te versterken is mogelijk door mensen en hun netwerken te faciliteren en te activeren om gezamenlijke activiteiten te organiseren. Uit onderzoek is bekend dat mensen uiteenlopende motieven hebben om maatschappelijke initiatieven te starten. Dat doen zij vanuit naastenliefde, verantwoordelijkheidsgevoelens, maatschappelijke betrokkenheid, maatschappelijke onvrede over het beleid en ontwikkelingen in de buurt of de behoefte om waardevol en betekenisvol te zijn. Anderen doen het om nieuwe contacten op te doen of bestaande relaties te verdiepen, om iets terug te doen voor een ander, om zich persoonlijk te ontwikkelen of omdat zij willen deelnemen aan leuke en interessante activiteiten (Omlo, 2017b). De achterliggende motieven lopen uiteen, maar duidelijk is dat deelname aan een maatschappelijk initiatief bij kan dragen aan de persoonlijke zingeving van mensen. In hun pogingen om mensen te activeren kunnen sociaal werkers proberen aansluiting te zoeken bij hun drijfveren. Interessant is dat een sociaal werker erop wijst dat de cultuur van de Veenkoloniën goede mogelijkheden biedt voor burgerinitiatieven:

'Wat werkt, is een aanpak die mensen betreft. De Veenkoloniën kent een cultuur waarin we het doen met elkaar. Nabuurschap. Is er iemand ziek, dan brengen burens soep. De zieke bewoner hoeft hier niet om te vragen. Is iemand slecht ter been? Dan willen burens helpen. Bewoners willen het graag zelf oplossen. Uiteindelijk is het allemaal vertrouwen. Je moet individuen benaderen om de groep te bereiken. Het is een grote familie in de dorpen en dat is het verschil met stedelijke omgevingen. Mensen denken aan elkaar.'

30 Woolcock, M. (January 2001). *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome*. Washington: World Bank.

Samenlevings-
opbouw is heel
belangrijk.
Wat kun je
collectiveren?

Eén van de geïnterviewde experts merkt in dit verband het volgende op:

'Samenlevingsopbouw is heel belangrijk. Wat kun je collectiviseren? Recent was ik in Musselkanaal. Daar is een prachtig initiatief van zelforganisatie van groepen. Daar hadden ze een container via de woningcorporatie geregeld en er een ruilhandel in opgezet. Je kan daar een kledingstuk meekrijgen als je een blik bonen inbrengt. Het is een gesloten systeem zonder geld, initiatief lag bij de mensen daar, is zelf door hen opgezet, een buurtwerker van Welstad zorgt voor wat begeleiding.'

Zowel in binnen- als buitenland zijn burgerinitiatieven in opkomst. Voorbeelden van vrijwillige burgerinitiatieven gericht op de aanpak van armoede zijn voedsel- en kledingbanken of het starten van recreatieve groepen waarin burgers buiten verenigingsverband gezamenlijk sporten. De veronderstelling is dat burgers zelf het beste kunnen beoordelen wat zichzelf of andere burgers in armoede nodig hebben. Dat zou burgerinitiatieven effectief maken en een reden zijn om deze vaker professioneel te ondersteunen (Lam, 2015; Vijlbrief & Van Mourik, 2020; Visser, 2019). Een andere mogelijkheid is om mensen te activeren door ze te verbinden aan bestaande activiteiten, zoals een sociaal werker hieronder uitlegt:

'Wat werkt is mensen verbinden aan activiteiten die er in de buurt zijn. Zo kunnen ze weer een sociaal netwerk opbouwen. Iemand die vrijwilligerswerk wil doen, leiden we naar de speelweek of andere activiteiten. Dan leren ze nieuwe mensen kennen. Jongeren leren dan nieuwe vrienden maken. De mensen die deelnemen zijn divers: van arm tot rijk, van hetero tot LHBT en van verschillende leeftijden. De speelweek is bedoeld voor kinderen, maar daarnaast zijn er 80 tot 90 vrijwilligers in de leeftijd van 15 tot met 50 jaar. Leeftijden verbinden we ook. In de strijd tegen armoede helpt het dat kinderen mee kunnen doen. Voor ouders die in armoede leven kan het ook helpend zijn, die zitten anders maar thuis met hun kinderen en kunnen dan niet alles doen wat ze willen. Tijdens de speelweek krijgen zij ook ruimte om zich op een bepaalde manier te ontwikkelen of om meer tijd te nemen voor hun eigen sociale relaties.'

Sociaal werkers kunnen verder burennetwerken aanspreken om informele ondersteuning te stimuleren. Dat kan op verschillende manier georganiseerd worden. Het kan sterk informeel zijn georganiseerd waarbij mensen van elkaar weten bij wie ze waarvoor terecht kunnen of enkele burens kunnen een hulpvraag en -aanbod online delen op straat- of buurtniveau via een website of buurtapp. Zulke burennetwerken zijn vaak ingezet om leuke activiteiten op te zetten.

De traditie van community organization heeft methoden opgeleverd die wereldwijd en actueel worden toegepast, onder andere de Asset-Based Community Development (ABCD)-benadering.³¹ De interventie richt zich voornamelijk op sociaaleconomisch zwakke wijken. Met deze buurtgerichte methodiek kunnen sociaal werkers de talenten, wensen en mogelijke hulpvragen in de buurt inventariseren. Doel is om hulpvraag- en aanbod bij elkaar te brengen. De ABCD beoogt buurtinitiatieven aan te wakkeren. Soms blijft het beperkt tot de vorming van buurtnetwerken of informele contacten, maar dit heeft als voordeel dat de drempel voor burens om elkaar hulp te vragen en aan te bieden afneemt.

Een belangrijk uitgangspunt is dat er ook in gedepriveerde buurten talenten en vaardigheden zijn te identificeren en te mobiliseren en kansrijke manieren om van binnenuit te werken aan sociaal kapitaal. De ABCD-benadering is ontwikkeld door John Kretzmann en John McKnight van het Asset-Based Community Development Institute van Northwestern University, Illinois, Verenigde Staten. De aanpak bouwt voort op inzichten van (Amerikaanse) buurtgerichte tradities op de terreinen van samenlevingsopbouw, wijkplanning en versterking van buurt economieën. In deze benadering worden de capaciteiten, vaardigheden en hulpbronnen gezocht bij (1) individuen, (2) (informele) lokale groepen en organisaties (waaronder culturele groepen, kerken, comités van kleine zelfstandigen, politieke verenigingen) en associaties daarvan, (3) lokale private, gemeentelijke en non-profit instituties (scholen, bibliotheken, ziekenhuizen, politie), waarbij deze laatste categorie pas wezenlijk kan bijdragen als zij zich committeert aan het proces van 'community building' (gemeenschapsopbouw) van 'onderop'. De methode is in Nederland in de periode 2000-2005 breed geïntroduceerd met support van het LSA.³² Ook tijdens het wijkenbeleid van minister Ella Vogelaar (2007-2008), later van Eberhard van der Laan (2008-2010) werd er op veel plekken mee gewerkt. Met het verdwijnen van de wijkaanpak, raakte de ABCD-methode in onbruik. Nu 10 jaar later is de ABCD-methode terug van weg geweest. Opnieuw is het LSA een belangrijke animator ervan. En sluit de methodiek aan bij de groeiende belangstelling voor collectief, preventief werken in de sociale basis of voorveld.³³

31 In 1993 publiceerden John McKnight en John Kretzmann het handboek van de interventie, *Building communities from the inside out, a path toward finding and mobilizing a community's assets*. In het begin van deze eeuw verscheen in Nederland een bewerkte 'vertaling' uit (Welling e.a., 2000). De methode werd populair als onderdeel van de wijkenaanpak.

32 Steyaert, Jan, Tineke van de Biggelaar, Johan Peels (2010), *De bijziendheid van evidence based practice. Beroepsinnovatie in de sociale sector*. Amsterdam; SWP.

33 De ABCD-methodiek heeft een plaats in de Databank Effectieve sociale interventies van Movisie.

ABCD bestaat uit vijf stappen:

- * Het in kaart brengen van de aanwezige capaciteiten en vaardigheden in de wijk aan de hand van een uitgebreide vragenlijst. Deze inventarisatie richt zich op de capaciteiten van individuele bewoners, maar ook op informele netwerken, de welwillendheid van instituties en de fysieke kwaliteiten in de buurt;
- * Het bouwen aan relaties tussen hulpbronnen in de buurt, het in contact brengen van individuen met anderen, met organisaties en instituties;
- * Het activeren van een buurt rond economische ontwikkelingen en een communicatienetwerk;
- * Het samenbrengen van een wijk rond een visie en een plan voor de gemeenschap, gericht op de lange termijn en het oplossen van concrete problemen;
- * De zoektocht naar steun van buiten. Hier probeert de wijk externe middelen aan te boren en vrij te maken ter ondersteuning van de lokaal aangestuurde ontwikkelingen, in aanvulling op de stevige basis van eigen bronnen.

In de publicatie *Help mij het zelf te doen* (Engbersen en Rensen 2014)³⁴ zijn alle beproefde interventies uit de kennisbank Wat werkt in de wijk (Platform31) en uit de Databank Effectieve sociale interventies van Movisie geïnventariseerd die direct gericht zijn op het stimuleren van actief burgerschap. Daarbij zijn de volgende criteria gehanteerd:

1. de interventie gaat uit van eigen initiatief, eigen competenties en verantwoordelijkheidsgevoel van burgers;
2. de interventie is erop gericht het initiatief en de uitvoering zoveel mogelijk bij de burger te laten;
3. de burger bepaalt de doelen;
4. professionals zijn hooguit betrokken voor het ondersteunen, uitnodigen, faciliteren of leggen van contacten;
5. de interventie is gericht op bevordering van het algemeen belang of heeft een meerwaarde voor de gemeenschap.

Tot slot is het belangrijk om te benadrukken dat de mogelijkheden om zelforganisatie en burgerinitiatieven vorm te geven ongelijk over buurten zijn verdeeld.³⁵ Niet elke buurt heeft in gelijke mate de beschikking over de in dit rapport onderscheiden kapitaalvormen. Van der Lans (2010) geeft in dit verband aan dat het professioneel handelingsrepertoire aangepast moet worden aan de wensen, behoeften en mogelijkheden in een specifieke wijk. In wijken met hechte bewonersnetwerken waarbij bewoners actief betrokken zijn op de wijk en veel maatschappelijke initi-

34 Engbersen, R. en P. Rensen (2014), *Help mij het zelf te doen Een pleidooi voor methodisch werken aan actief burgerschap*. Platform31 en Movisie.

35 Uitermark, Justus (2014). *Verlangen naar Wikitopia*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam. Oratie. Bijzondere leerstoel Wetenschappelijke Grondslagen van het Opbouwwerk. Dr Gradus Hendriks Stichting.

atieveven opzetten, kan veel aan mensen zelf overgelaten worden. Sociaal werkers kunnen in deze gevallen vooral ruimte geven aan de bewoners, bijvoorbeeld door in te zetten op wijkaandelen, wijkvouchers, buurtbonnen en wijkcheques en allerlei vormen van collectief zelfbeheer van de openbare ruimte. In achterstandswijken wonen daarentegen relatief veel bewoners met meervoudige problematiek waaronder armoede. In deze wijken doen sociaal werkers er verstandiger aan om er bovenop te zitten, te sturen, te activeren en perspectief te bieden in plaats van de nadruk te leggen op principes als zelfredzaamheid, zeggenschap en keuzevrijheid. Van der Lans onderscheidt nog een derde type wijk met bewoners die zowel moeite hebben met activerende als afzijdige professionals. In dit geval is de professionele uitdaging om bewoners te verleiden, te faciliteren en te stimuleren en ontmoeting tussen bewoners te stimuleren.

In andere publicaties worden wijkverschillen met betrekking tot (de professionele ondersteuning van) burgerinitiatieven voornamelijk verklaard vanuit een historisch perspectief. Van der Zwaard en Specht (2013) en Uitermark (2014) wijzen er bijvoorbeeld op dat burgerinitiatieven vooral opbloeien in wijken met een lange traditie van buurtactivisme. Door die geschiedenis hebben dergelijke wijken een vruchtbaar institutioneel weefsel achtergelaten. In wijken met een minder rijke historie is meer professionele ondersteuning nodig om burgerinitiatieven van de grond te krijgen. Het kan zinvol zijn voor het sociaal werk om een topografie te ontwikkelen waarbij sociaal werkers op basis van wijkenmerken passende interventiestrategieën kunnen ontwikkelen (Van der Lans, 2010). Voor de aanpak van armoede zijn de verschillende wijktypen relevant voor sociaal werkers; ook de wijken met relatief veel weerbare burgers vanwege het eerdergenoemde belang van bridging.

4.5 Accommodaties en publieke ruimtes benutten

Ontmoetingsplekken bieden bij uitstek mogelijkheden om verbindingen tussen bewoners te faciliteren en te stimuleren. In het bijzonder op plaatsen waar kwetsbare bewoners wonen of waar kwetsbare groepen met beperkte sociale netwerken en een beperkte actieradius gebruik van maken. Een belangrijke naam die deel uitmaakt van de sociale geschiedenis van de Veenkoloniën is Gezina Boerma-Bähler (1874-1953). Zij richtte in 1915 het eerste dorps huis in Nederland in de Veenkoloniën op (in Eelde Paterswolde) en stond ook aan de wieg van de latere Stichting Opbouw Drenthe die zich inzette voor sociale en economische verbeteringen in de verpauperde veengebieden. Haar volksontwikkelingswerk stond in de traditie van het Toynbeewerk³⁶ en leidde in Nederland tot buurthuizen in oude stadswijken en dorps huizen in arme landelijke ontwikkelingsgebieden.

³⁶ Het was Arnold Toynbee (1852-1883), een docent uit Oxford, die met studenten het Londense East End introk om de kansarme bevolking met raad en daad bij te staan.

In deze wijken
doen sociaal
werkers er
verstandiger
aan om er
bovenop te
zitten.

Accommodatiebeleid was lange tijd één van de centrale pijlers van sociaal beleid. Met de decentralisatie van het welzijnsbeleid naar gemeenten is dat op veel plaatsen de afgelopen decennia versoberd en verschaald, maar juist laagdrempelige wijk-, buurt- en dorpsvoorzieningen zijn ‘vanzelfsprekende ontmoetingsruimten’ waar sociaal kapitaal kan worden opgebouwd.³⁷ Recent wordt het belang van een geëigende sociale infrastructuur weer benadrukt, vaak met een verwijzing naar het werk van Erik Klinenberg³⁸ om tegenwicht te bieden aan afnemend gemeenschapsleven, polarisatie en sociale ongelijkheid. De opmars van het begrip ‘sociale basis’ binnen gemeenten past binnen deze ontwikkeling. ‘Sociale basis’ is een term die per gemeente een wat andere lading meekrijgt, maar die in elk geval laagdrempelige kleinschalige informele en formele laagdrempelige ontmoetingsplekken in wijken, buurten en dorpen omvat. Als begrip maakt sociale basis het de afgelopen jaren in lokaal beleid een voorzichtige opmars door in het denken over achterstandsgebieden. De psycholoog René Diekstra spreekt in lijn hiermee over het belang van ‘warme plekken’ voor ontmoeting, gezelligheid en contact. Diekstra: ‘Toen wij in Nederland de instituties dichtgegooid hebben, hebben wij dit ter compensatie niet gedaan: het ontwikkelen van warme plekken in buurten en wijken.’³⁹

In deze Noordelijke context – ook in de context van accommodaties – nog een naam: Klaas Laansma. Hij publiceerde in 1953 een studie over het buurthuiswerk in het Friese dorp Jubbega-Schurenga.⁴⁰ Laansma dichtte buurten een grote sociaal-rol toe, hij omschreef ze metaforisch als ‘krachtcentrales’ en ‘transformatoren’ van maatschappelijke activiteiten. Hij zou als topambtenaar onder de vlag van samenlevingsopbouw vanuit de ministeries van Maatschappelijk Werk (1952-1965) en Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) (1965-1982) leidinggeven aan een omvangrijk rijks-accommodatie-programma. Overal in het land verrezen dorps-, buurt- en wijkcentra. Multifunctionele centra, combinatiegebouwen dan wel gebouwen voor meervoudig gebruik werden ze genoemd. Vaak hadden ze een gymnastieklokaal, bibliotheek, sociaal medische voorzieningen en boden ze onderdak aan nog andere functies (bijvoorbeeld kerkgebouw). Multifunctionaliteit is van oudsher een kenmerk geweest van plattelandsregio’s. En de Veenkoloniën hebben deels een landelijk karakter. Ook de breng-functie – denk aan de verbrede bibliobus – is typisch voor plattelandsregio’s. Nog niet zo lang geleden waren er zelfs toekomstplannen om mobiele centra in de vorm van plat-

37 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: RMO.

38 Klinenberg, Eric (2018), *Palaces for the People. How to Build a More Equal & United Society*. Penguin Random House.

39 Zie Engbersen, R. (2019), *Onderbelichte aspecten van eenzaamheid. Vijf experts aan het woord*. Utrecht: Movisie.

40 Laansma, Kl. (1953), *Rapport inzake het buurthuiswerk te Jubbega*. Sociale onderzoeken in Friesland, rapport nr. 3 van de Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk.

bodems via de kanalen naar de lintdorpen van het gebied af te laten zakken: om zo de dorpen en buurtschappen van een tijdelijke supermarkt of café te voorzien.⁴¹

Lag bij de eerste dorpshuizen het accent op volksverheffing, volkontwikkeling en achterstandsbestrijding, bij de multifunctionele accommodaties (MFA's) van de jaren zestig en zeventig ging het om idealen van samenlevingsopbouw, emancipatie en democratisering. Later werd commerciële dienstverlening steeds meer onderdeel van een groot aantal multifunctionele accommodaties. De aandacht verschoof meer in de richting van service en concrete diensten ook voor een meer draagkrachtig publiek. Deze ontwikkeling roept natuurlijk de vraag op of er wel voldoende aandacht over blijft voor minder draagkrachtige groepen. Het waren immers juist deze groepen, waarvoor in het verleden dorpshuizen en multifunctionele accommodaties zijn gebouwd. Op welke voorzieningen kunnen minder draagkrachtigen blijven rekenen? Met de hernieuwde aandacht voor de sociale basis, komen zij meer in het vizier en keren idealen van volksverheffing, achterstandsbestrijding en samenlevingsopbouw weer terug. Is de huidige sociale basis of infrastructuur voldoende *up to date* om inhoud te geven aan deze idealen? Een aantal geïnterviewden pleit voor gerichte investeringen.

41 Maas, Peter Michiel e.a. (red.) (2005). *De nieuwe Veenkoloniën*. Platform GRAS en Stichting Innovatie Veenkoloniën.

'De sociale infrastructuur van voorzieningen en accommodaties is verschaald. Absoluut! Staat als een paal boven water, ten gunste van hoog opgeleide individuele hulpverleners. Coaching, hulpverlening, voeren van individuele gesprekken heeft een hogere waarde gekregen in de beleving van hbo-professionals dan het vroegere opbouwwerk in de wijk. We zijn in Emmen bezig een bedrijfsverzamelgebouw voor werk en werkzoekenden te realiseren. We hebben in AT7 de voormalige sociale dienst in huis, het voormalig SW- bedrijf, wij hebben de topklas van RENN4 in huis, ZMLK-leerlingen lopen er stage, we hebben hulpverlening in huis. Voordeel van dit soort multifunctionele locaties is dat je één voordeur creëert voor een doelgroep die anders aangewezen is op 10 voordeuren en dus verdwijnt in de wirwar van voorzieningen. Daarnaast is het efficiënter en goedkoper om het zo te organiseren. Maar dan heb ik wel het welzijnswerk nodig! Want een deel van de mensen ervaart een drempel om naar ons toe te komen. Het welzijnswerk kan vanuit een outreachende functie er voor zorgen dat mensen naar ons toe geleid worden, om hier weer geschoold te worden en aan het werk te zijn. Tegelijkertijd lijkt de afstand naar welzijnswerk vanuit ons soort instanties alleen maar groter te worden.'

Buurthuizen, sportverenigingen, buurtbibliotheken, buurttuinen, kerken, en andere wijkaccommodaties vervullen belangrijke sociale functies in een wijk. Zulke georganiseerde informele verbanden creëren mogelijkheden voor buurtbewoners om meer vertrouwd met elkaar te raken en vergroten de kans op spontane gesprekken en ontmoetingen. Dankzij herhaalde ontmoetingen kunnen buurtbewoners voor elkaar in toenemende mate een bron zijn voor wederzijdse hulp, steun en begrip. Voor sociaal werkers bieden wijkaccommodaties kansen om groepen burgers met elkaar te verbinden (Omlo, 2017b).

Tegenover het wegvallen van verschillende (traditionele) wijkaccommodaties en voorzieningen ontstaan soms nieuwe publieke ruimtes. Soms zijn het de bewoners die het initiatief nemen om een betekenisvolle plek in de wijk waarop bezuinigd wordt, te behouden, bijvoorbeeld door een buurthuis in eigen beheer te exploiteren. In andere gevallen vindt er samenwerking plaats tussen sociaal werkers en bewoners om een multifunctionele accommodatie of een aantrekkelijke groene buitenruimte tot stand te brengen (De Jong, e.a., 2015).

'Ik zie wel verschillen: op het platteland heeft men een sterker sociaal netwerk, dan in de grote stad. Daar zijn minder contacten met burens en wijkgenoten. Als ik kijk naar Assen, daar zijn heel veel wijkgebouwen en ontmoetingsplekken wegbezuinigd. Daar zijn nu veel minder dan 15 jaar geleden. In dorpen kunnen die toch met vereende krachten overeind gehouden worden. Gemeenschapszin is veel sterker in dorpen. Dat betekent dat mensen vaak op het platteland in de eigen omgeving hulp vragen, te rade gaan. Dat zie je minder in de stad, waar mensen anoniemer zijn.'

Soms worden ontmoetingsplekken bezocht door een eenzijdig samengesteld publiek. Sociaal werkers kunnen hier een signalerende functie spelen door alertheid te tonen of kwetsbare, hulpbehoevende groepen deze plekken helpen te vinden. Zij kunnen dergelijke groepen eventueel naar deze accommodaties toe leiden, want dit soort plekken in de wijk bieden mogelijkheden om hen te ondersteunen én te activeren (De Jong e.a., 2015; Engbersen & Engbersen, 2014).

Bij dit alles kan het helpen om hierin ook de samenwerking op te zoeken met woningcorporaties. Om te bereiken dat de dorpen in hun werkgebied duurzame sociaal vitale gemeenschappen zijn, proberen de woningcorporaties concreet bij te dragen aan de onderlinge sociale bindingen en de informele zorg- en steunnetwerken tussen burgers. Ze zoeken aansluiting bij lokale dorpsgemeenschappen om er samen met de bewoners voor te zorgen dat de dorpen leefbaar blijven. Belangrijk is dat het sociale kapitaal van een dorp gezien, ondersteund en gefaciliteerd wordt. De corporaties zien zichzelf nadrukkelijk niet alleen als geldschieter als het gaat om sociale investeringen, maar zoeken actief naar alternatieve manieren om de sociale draagkracht van dorpen te ondersteunen. Ze leveren denkkraft, creativiteit en expertise, bijvoorbeeld als het gaat om het opknappen van speeltuinen of het technisch onderhoud van dorpshuizen of gemeenschapscentra.⁴²

42 Uyterlinde, Matthijs, Silke van Arum en Ard Sprinkhuizen' (2009), *Dorpen onder druk. Een verkenning naar de maatschappelijke rol van plattelandscorporaties*. Rotterdam SEV.

5. Versterken van cultureel kapitaal

Onder cultureel kapitaal verstaan we in navolging van Bourdieu de vorming die je als vanzelf meekrijgt door lid te zijn van een bepaalde klasse.⁴³ Ook iemands opleidingsniveau is een belangrijk onderdeel van het cultureel kapitaal. Bourdieu beschrijft hoe een bovenliggende klasse haar cultuur - gedragscodes, smaak, contactuele vaardigheden – weet op te leggen aan andere groepen. De heersende klasse bepaalt ‘hoe het hoort’ en wat passend gedrag is. Bourdieu spreekt van symbolisch geweld. In Nederland is die bovenliggende klasse lastig te benoemen, maar nog het beste te omschrijven als de cultuur van de hogere klasse en comfortabele middenklasse. Het gaat dan deels over een normenstelsel over hoe je te gedragen en te kleden (met twee woorden spreken, ‘netjes’) en deels over wat je een brede horizon zou kunnen noemen, kennis over uiteenlopende zaken waar je je voordeel mee kunt doen. Die brede horizon en dat normenstelsel is grotendeels impliciet. Pas op het moment dat je er niet over beschikt en normen overtreedt, word je je ervan bewust. Naarmate men meer beschikt over dit heersende cultureel kapitaal kan men zich beter handhaven binnen andere netwerken en zich maatschappelijk manifesteren.

Het bezit van cultureel en sociaal kapitaal wordt tegenwoordig - meer nog dan het bezit van economisch kapitaal - gezien als essentieel om een goede maatschappelijke positie te bemachtigen. Er wordt wel gesproken van een nieuw soort klassenmaatschappij, niet op basis van economische kapitaal maar op basis van sociaal en cultureel kapitaal.⁴⁴ De huidige arbeidsmarkt vraagt niet alleen om goede startkwalificaties (diplomacratie) maar ook om de juiste ‘soft skills’ omdat steeds meer banen dienstenbanen zijn. Denk aan goed kunnen samenwerken, luisteren, praten en omgaan met collega’s. Ook je voorkomen is steeds belangrijker. Het is niet voor niets dat sociale diensten bij sollicitatietrainingen meer dan vroeger wijzen op het belang van uiterlijke verzorging en kleding.

Cultureel kapitaal is niet gemakkelijk te scheiden van sociaal kapitaal en pedagogisch kapitaal. In onze uitleg van sociaal kapitaal hebben we gewezen op het belang van overbruggende contacten, dat wil

43 Bourdieu, Pierre (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en ingeleid door Dick Pels. Zie hierin in het bijzonder ‘Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal’, p. 120-141. Bourdieu, Pierre en Loïc J.D. Wacquant, Pierre Bourdieu (1992). *Argumenteren. Voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Sua Amsterdam. Tacq, J. (red.) (2003), *Het oeuvre van Pierre Bourdieu*. Antwerpen/ Apeldoorn Garant. Engbersen, G. (2002) ‘Sociaal kapitaal’. In: L. Verplanke, R. Engbersen e.a. (red.) (2002), *Open deuren. Sleutelwoorden van lokaal sociaal beleid*, p. 137-142.

44 Brink, Gabriel van den (2020), *Ruw ontwaken uit de neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Prometheus.

zeggen contacten met andere kringen en netwerken, juist omdat die nieuw cultureel kapitaal kunnen opleveren: kennis en inzichten die iemand idealiter kan benutten om uit een situatie van armoede te komen. Ook met pedagogisch kapitaal is er een sterke overlap. Kinderen uit hogere milieus worden vaker voorgelezen, krijgen een boek in de Kinderboekenweek, gaan vaker naar sportieve en culturele activiteiten, spelen meer met vriendjes thuis of elders. Zij doen hierdoor op vanzelfsprekende wijze sociale vaardigheden op en komen zo ook in aanraking met betekenisvolle volwassenen. Vandaar het belang om kinderen uit achterstandsituaties voor- en vroegschoolse educatie aan te reiken. Activiteiten die erop gericht zijn de gebrekkige ondersteuning vanuit huis en het gebrek aan steunende relaties te compenseren.

Hoewel er overlap is met de andere kapitaaltvormen, bespreken we cultureel kapitaal afzonderlijk omdat in de interviews vaak culturele verklaringen werden gegeven over het fenomeen van intergenerationale armoede. Let wel niet van situationele armoede, dat wil zeggen armoede door echtscheiding, overlijden partner, plotseling faillissement of werkloosheid, et cetera. Voorts staan we stil bij 'mentoring'. Sociaal werkers kunnen een rol vervullen in het organiseren van 'mentoring' of – indien aanwezig - verwijzen naar organisaties die mentoraatsprojecten aanbieden. 'Mentoring' kan een belangrijke interventie zijn bij het versterken van het cultureel kapitaal van achterstandsgroepen, in het bijzonder voor jonge mensen. Ook het verlengen van de schooldag (brede school, weekendschool, vensterschool, kindercampus) kan belangrijk nieuw cultureel kapitaal opleveren, evenals de inzet van culturele interventies. Hoewel deze activiteiten – mentoraten, brede scholen, culturele interventies - niet in het hart ligt van het sociaal werk, kunnen sociaal werkers daar wel een organisatorische rol in vervullen en sluiten ze aan bij tradities van volksverheffing, vorming en emancipatie in het sociaal werk. Waar het sociaal werk maar een beperkte rol in vervult, is het aanbieden van opleidingen. Opleidingen en cursussen zijn natuurlijk bij uitstek het middel om cultureel kapitaal vergroten, maar het sociaal werk is geen onderwijsinstelling, al heeft de Tintengroep wel een belangrijke rol vervuld in de totstandkoming van de tweejarige opleiding 'Ervaringsdeskundige generatiearmoede en sociale uitsluiting' op mbo-3 niveau bij het Noorderpoort College. In het hoofdstuk over economisch kapitaal staan we bij deze opleiding kort stil.

5.1 Wees voorzichtig met uitspraken over mentaliteit

Verschillende geïnterviewden gaven aan dat er waarden- en normenpatronen zijn die personen gevangen houden in uitkerings- en armoede-situaties. Drie voorbeelden ter illustratie, maar we zouden ze met meer citaten kunnen aanvullen.

'Geven families uitkeringsculturen door? Ja daar is zeker sprake van en het speelt hier meer dan elders. Op het relationele vlak gaat het bijna allemaal kruislings – ze zijn zowat allemaal ergens familie van elkaar. Als opa in de bijstand zat en daarnaast wat sjachert en je vader en je oom ook. En jij wil ineens studeren. Dat past niet in het plaatje van de familie [...] Als je hier in sommige straten woont, de helft kent elkaar en iedereen doet het op die manier en die kent ons en die kent ons [...] Het is een combinatie van ons kent ons, van inderdaad de tradities in de familie, mijn opa zit in de uitkering, mijn vader, mij oom en ik dus ook [...].'

'Als je kijkt naar de Veenkoloniën dan is het nog vrij structureel dat moeders thuis blijven zorgen voor de kinderen. Veel vrouwen zitten toch in traditionele patronen vast en worden door ouders afgeremd. Of ze zeggen: kapster of schoonheidsspecialiste dat doe ik er wel eventjes naast. Zij ervaren het niet als een probleem en dat maakt het ook moeilijk. Want het gaat zo al jaren prima, waarom moet dat ineens veranderen? En dan zeggen overheidsinstanties dat je moet gaan werken, terwijl je een jong kind hebt. Ja, dan wordt het lastig, want je moet er voor je kind zijn en je laat vreemden niet je kind opvoeden. Dat zijn patronen die er heel erg ingesleten zijn.'

'Ik ken voorbeelden van mensen die zeggen waarom zou je gaan werken? Je kunt ook gewoon die uitkering aanvragen, dat verandert wel een beetje in de loop der jaren, maar dat zit er nog steeds wel in. En mensen zeggen ook: ik kan ook niet zoveel, er zijn hier niet zoveel mogelijkheden, maar er zijn hier mogelijkheden genoeg, alleen: soms is niet duidelijk voor hen hoeveel mogelijkheden er zijn.'

Het is niet de eerste keer dat culturele verklaringen naar voren worden geschoven voor de hardnekkigheid van langdurige bijstandsafhankelijkheid in het Noorden. Zo verscheen in 1960 een publicatie over de Nederlandse Ontwikkelingsgebieden, waar verschillende sociologische instituten aan hadden meegeschreven.⁴⁵ Ook de Groninger Veenkolonies, de Noordhoek van Drenthe, het Gronings-Drents Veen en het hoogveengebied van Zuidoost-Drenthe werden tot deze 'ontwikkelingsgebieden' gerekend: gebieden met een hoge structurele werkloosheid. In het genoemde rapport treffen we tal van passages aan waarin betoogd wordt dat de economische geschiedenis van deze gebieden heeft doorgewerkt in de mentaliteit van haar bewoners, zoals 'traditionalisme' en 'afweer en weerstand tegen veranderingen'. De horizon van veel bewoners zou niet veel verder reiken dan de volgende dag en het eigen dorp.

In 2017 verscheen het Platform31-onderzoek *Regionale verschillen geduid Exploratief onderzoek naar hoog voorzieningengebruik in het sociale domein*. Aanleiding voor het onderzoek was het hoog gebruik van sociaal domein voorzieningen in 'krimpregio's' zoals Noordoost Friesland, Oost-Groningen en Oost-Drenthe, deels overlappend met de 'ontwikkelingsgebieden' van ruim een halve eeuw terug. Nog steeds gaat het om economisch zwakke regio's met een hoge concentratie van kwetsbare huishoudens. Ook als er gecorrigeerd wordt voor risicofactoren als de aanwezigheid van veel werklozen en mensen met een gebrekkige gezondheid blijft het gebruik van Participatiewet, Jeugdwet en Wmo bovengemiddeld hoog. In georganiseerde focusgroepen – ook CMO STAMM en het Sociaal Planbureau Groningen waren daarbij betrokken - werden daarvoor in de eerste plaats sociaaleconomische verklaringen naar voren gebracht, maar ook andere, waaronder culturele. Zo werd erop gewezen dat een deel van de bevolking met lage verwachtingen in het leven staat. Hun bestaanszekerheid ontlenen ze aan de bijstand en de beschutte arbeidsmarkt en niet aan een onzekere flexibiliserende baan op de reguliere arbeidsmarkt. Voor de regio Oost-Groningen werd de rol van het communisme gememoreerd. De lange historische aanwezigheid van communistische partijen in gemeenteraden en colleges in dit gebied zou hebben bijgedragen aan een mentaliteit van 'de staat zorgt wel voor ons'.⁴⁶

45 ISONEVO, Sociologisch Instituut van de Nederlands-Hervormde kerk, KASKI en LEI (1960), *De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek*. 's-Gravenhage 1960.

46 Snel, Erik (1996). *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie en praktijk*. Utrecht: SWP.

Het is hier
in de hele
provincie
voelbaar of
het zand of
veen is.

Deze mentaliteit - de staat zorgt voor je - zou nog steeds aanwezig zijn in het gebied. Ook zou bij bepaalde groepen een zekere gelatenheid overheersen. Voor de regio Oost-Drenthe werd gewezen op het verschil in mentaliteit tussen bewoners die op het zand (open, zelfredzaam en initiatiefrijk) dan wel op het veen wonen (gesloten en kijkend naar de overheid). Ook in delen van Oost-Groningen zou deze mentale tweedeling spelen.

'Ik woon al 35 jaar in deze regio. Het is hier in de hele provincie voelbaar of het zand of veen is. Welk plaatje je ook in Drenthe projecteert over aspecten van maatschappelijke gezondheid, je ziet altijd heel erg die verschillen. Het zand kleurt altijd groen in de plaatjes en het veen kleurt altijd rood. Ik woon zelf in een zanddorp in Drenthe. Ik zie generatiegenoten van mijn kinderen terugkomen, er is veel natuur, er zijn verenigingen, sportmogelijkheden, voor jonge kinderen heeft het veel te bieden. Je ziet er ook geen leegloop. Veendorpen langs de kanalen - twee of drie straten breed, 3 km lang - missen die kwaliteiten. Voor die huizen is weinig belangstelling. Als je daar weg kan en je kan het betalen, kom je er niet meer terug. De mensen die er blijven wonen, wonen daar omdat het er zo goedkoop wonen is en omdat ze er met hele families wonen. Ik snap ook wel dat ze kiezen voor de bestaanszekerheid van een uitkering. Als je ziet hoe al die zzp-ers nu omvallen dan denk je: ben ik even blij met mijn uitkering. Heb je niet die achtergrond dan kijk je er anders tegenaan, maar als je het van je ouders hebt gezien...'

Tegelijkertijd waarschuwden de deelnemers aan de focusgroepen in het Platform31-onderzoek voor speculatie en overgeneralisatie bij bespiegelingen over mentaliteit. Dezelfde reactie kregen we ook van een aantal geïnterviewden in onderhavig onderzoek. Armoede-'pockets' met hardnekkige armoedeculturen heb je overal – daar is dit gebied niet uniek in- en het is nu eenmaal evident dat het niet gemakkelijk is om als individu afstand te nemen van vertrouwde culturele waarden.⁴⁷ Bovendien: begrijp, waardeer én benut de onderlinge solidariteit in dergelijke pockets (nabuurschap) én zie ook de perverse effecten van systemen van bijstand waardoor mensen wellicht langer 'gevangen' blijven zitten in uitkeringen dan nodig is.

'Ze hebben het systeem zo ingewikkeld gemaakt dat perspectief moeilijk te realiseren is. Er zit een aantal ingewikkelde tegenstellingen in. Er is noaberschap in je armoedeomgeving, in de wijk waarin je woont. We kennen elkaar, we helpen elkaar voor zover mogelijk, we hebben niet zo veel geld, maar we doen het in elk geval. Tegenover een wereld die eenzamer en vijandiger is. En als je dat hogere inkomen binnenbrengt, kan dat weleens consequenties hebben voor

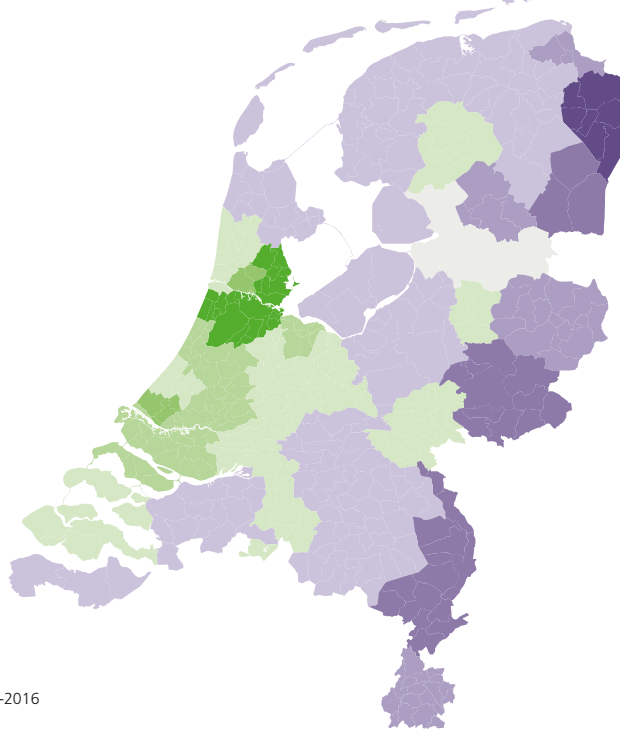
47 Ostaijen, Mark van (2020), Wij zijn ons (2020), 3e dr. Boom. Amsterdam.

Komt over- of juist onderadvisering meer voor?

Over- t.o.v.
onderadvisering

- > 2x zoveel
- > 1,5x
- > 1,25x
- > 1x
- even veel
- > 1x
- > 1,25x
- > 1,5x
- > 2x zoveel

Onder- t.o.v.
overadvisering

Josse de Voogd 2020
Data: obv Inspectie voor het Onderwijs & DUO 2015-2016
Basiskaart: Geodan

Waar kan een dubbeltje nog een kwartje worden?

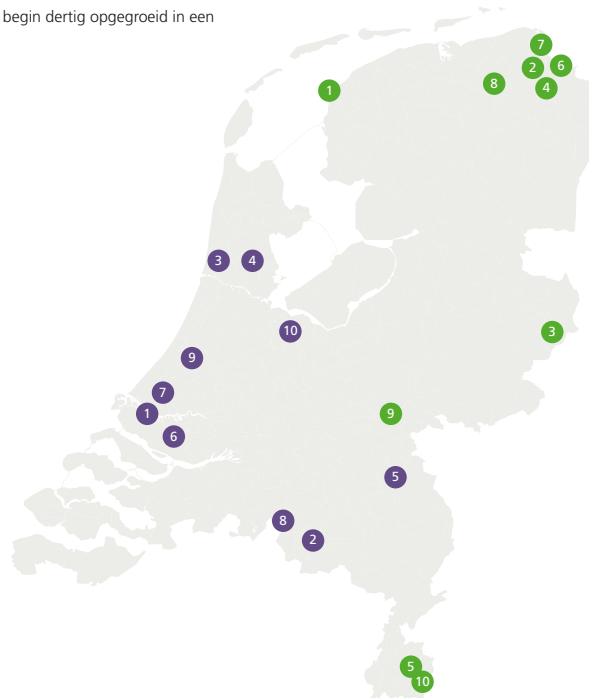
Gemiddeld bruto jaarinkomen in euro, voor een persoon van begin dertig opgegroeid in een relatief arm gezin (25ste inkomensperspectief)

Kansarmste 10 gemeenten

1. Harlingen	22.195,52
2. Midden-Groningen	22.809,61
3. Enschede	22.839,61
4. Veendam	22.923,65
5. Heerlen	22.934,86
6. Oldambt	23.287,05
7. Appingedam	22.287,09
8. Groningen	23.349,81
9. Arnhem	23.438,86
10. Kerkrade	23.538,52

Kansrijkste 10 gemeenten

1. Briele	31.637,43
2. Eersel	31.719,06
3. Castricum	31.942,31
4. Beemster	32.315,45
5. Sint Anthonis	32.422,45
6. Barendrecht	32.979,80
7. Midden-Delftland	33.032,27
8. Hilvarenbeek	33.269,73
9. Zoeterwoude	33.725,13
10. Laren	34.450,65

101020@Volkskrant
Bron: CBS & Erasmus School of Economics

het inkomen van je ouders. Denk aan de woningdelersnorm, met als gevolg dat je voor jezelf weer huisvesting moet vinden. Nu is daaraan in dit gebied nog wel iets te doen - de huisvestingskosten zijn hier relatief laag - maar dat maakt het minder aantrekkelijk om eruit te komen. Het is goed om ook dat als kader mee te nemen.'

Een aantal geïnterviewden wees ook op het risico van *self-fulfilling prophecy*: een zichzelf vervullende voorspelling. Doordat je een bepaalde verwachting hebt, zal deze ook uitkomen. Leersen (1996) spreekt in dit verband over stereotype 'constructies van het eigene'. Hij waarschuwt voor cliché-representaties van het afgelegen platteland, zowel positieve ('puur', 'niet vervreemd', 'ambachtelijk') als negatieve ('achtergebleven', 'achterlijk', 'stijlstand').⁴⁸ Die waarschuwing gaven enkele geïnterviewden ook af. Tegelijkertijd gaven ze aan niet de ogen te sluiten voor de hardnekkigheid van de aanwezigheid van culturen van lage verwachtingen op specifieke plekken.

5.2 Verlengen van de schooldag

De realiteit is bovendien ook dat leerkrachten van scholen vaak lage verwachtingen hebben van hun leerlingen. De figuur hiernaast laat zien dat in Groningen en Drenthe met name de Veenkoloniën er bovenuit springen wat betreft onder advisering.^{49 50}

Kinderen krijgen er een lager schooladvies dan je op grond van hun CITO-resultaten mag verwachten. Met zulke adviezen wordt het extra lastig om van een dubbeltje een kwartje te worden. Ook recent onderzoek van Bastian Ravesteijn van de Erasmus School of Economics laat zien dat het er toe doet waar je wieg staat. Wie arm is in delen van Groningen – zie tabel en kaartje – heeft slechtere vooruitzichten dan wie opgroeit in het westen of zuiden.⁵¹

Kinderen in armoede-situaties staan in dit opzicht al op achterstand. Hun ouders hebben niet zoals hoger opgeleide en meer welvarende ouders de mogelijkheden om hobbels in opvoeding en opleiding van hun kinderen te effenen door middel van bijvoorbeeld bijlessen, tutors, het uitoefenen van druk op docenten, sport en theater. Vandaar dat één van de geïnterviewden op het belang van weekendscholen

48 Leersen, J. (1996), 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities.' In: Van der Borgt e.a. (1996). Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteiten in Nederland, p. 45-58.

49 Zie bijvoorbeeld *De Staat van het Onderwijs* (april 2016) van de Inspectie van het Onderwijs en speciaal het voorwoord van inspecteur-generaal van het Onderwijs Monique Vogelzang.

50 Voogd, Josse de, 'Kijk bij ongelijkheid verder dan de grote stad.' In: *De Volkskrant* van 18 juni 2020.

51 Zie Tiemans, J. en J. Witteman, 'bepaalt waar je bent geboren echt je kansen in het leven.' In: *De Volkskrant*, 10 oktober 2020.

wijst: scholen waar onder meer de expertise van ouders benut wordt om extra te lessen te verzorgen. Die zouden gemis aan cultureel kapitaal kunnen compenseren.

'Er zijn hier genoeg kinderen met genoeg intelligentie die niet naar de havo of het vwo gaan omdat de context niet meewerkt. Richt je juist op kinderen! Maak hun belevingswereld groter. Trigger ze. Laat ze beseffen dat er meer is dan wat ze kennen. Ook in deze regio zijn er voorbeelden van mensen die het wél is gelukt. Die kansen hebben gezien en gegrepen. Laat mensen met beroepen die ze minder goed kennen met passie vertellen wat ze doen! Juist mensen die in dezelfde situatie zaten, met de boodschap: hét kan wel. Ik zat in dezelfde situatie als jullie en het is me gelukt! Met weekendscholen kan je dit vorm kunnen geven. Vanuit de weekendscholen is het project IMC Basis is voortgekomen. Dit houdt in dat op een aantal geselecteerde scholen door het hele land, ook in de Veenkoloniën, onder schooltijd 'les' gegeven wordt op de manier waarop dit gebeurt binnen de weekendscholen. Voordeel hiervan is, dat alle kinderen uit een klas hieraan mee doen en dat de leerkrachten hierop door kunnen borduren. De bedoeling het aantal scholen dat hieraan mee kan doen steeds verder uit te breiden.'

Ook verschillende ervaringen met brede scholen, weekendscholen, vensterscholen dan wel alle programma's die gericht zijn op het verlengen van de schooldag zijn van belang⁵². Bijna altijd gaat het om coproducties tussen onderwijs, sociaal werk, verenigingsleven en andere relevante actoren. Eén van de geïnterviewde experts wijst op het onderwijsvoorrangsbeleid uit het verleden en zijn werk in Zwartemeer (Zuidoost Drenthe) beginjaren tachtig van de vorige eeuw.

'Ik heb daar een aantal jaren gewerkt en veel tijd geïnvesteerd in de relatie tussen de school en de buurt. Samen met kerken, ouders, buurtbewoners, de basiseducatie. Leerlingen in contact gebracht met mensen aan de rand van de samenleving. Hun cultuur van zwart werken, zendamateur zijn ('hun bakkies'), aan auto's sleutelen en crossen. Voor onze leerlingen maakten een docent platen met de onderdelen van een auto. We brachten werelden van kansrijk en kansarm bij elkaar, voerden gesprekken waarom school ertoe doe, waarom mensen niet gingen studeren, waarom er achterstand ontstond, wat mensen vonden van hun eigen cultuur, hoe ze daarmee omgingen.'

52 P.W. Tops en R. Weterings, *De Groninger venterscholen als eigentijds bestuur*, Delft, 1998. Zie ook: M. Valkestijn en Radboud Engbersen, 'Sociaal-cultureel werk als partner van het onderwijs. De rol van sociaal-cultureel werk bij de verlengde schooldag', in: G. W. Meijnen e.a., *Verlengde schooldag. Theorie en praktijk*, Alphen aan den Rijn 1996.

De geschiedenis van het sociaal werk biedt hier opnieuw aanknopingspunten voor inspiratie en verdere doorontwikkeling. In de geest van dit soort activiteiten trekt Kindercampus Pendrecht in Rotterdam-Zuid al enige tijd de aandacht. In deze Kindercampus wordt het sociaal en cultureel kapitaal uit de wijk gemobiliseerd bij het verbeteren van de toekomstkansen van de kinderen die er opgroeien. Bewoners zijn als vrijwilligers betrokken bij de extra curricula en de aanpak van onderwijsachterstand. Relevant in dit kader is ook de studie van Klooster & Omlo (2020) naar succesvolle basisscholen in kwetsbare, arme wijken in Rotterdam. Een van de verklaringen voor het succes is het Verlengde Dag Arrangement.⁵³ Door de VDA in hun basisschooltijd krijgen kinderen in totaal anderhalf jaar meer onderwijs krijgen dan leeftijdgenoten. Het zou volgens betrokkenen resulteren in betere cognitieve prestaties en leerresultaten.

5.3 Mentoraatsprojecten

In de interviews werd benadrukt dat het belangrijk is om *vroegtijdig* te investeren in kinderen en jongeren. Een mogelijk vruchtbare investering is het opzetten van mentoraatsprojecten. In de Verenigde Staten kent 'mentoring' een lange traditie. Daar ontstonden mentoraatsprojecten in het begin van de vorige eeuw toen zich in de snelgroeiende steden steeds meer sociale problemen begonnen af te tekenen. Om achterstanden te bestrijden schonk de elite destijds niet alleen geld aan goede doelen, maar probeerde ze ook zélf de onderklasse te verheffen. Sociaal contact werd gezien als breekijzer tegen sociaaleconomische achterstanden: het moest leiden tot uitwisseling van sociaal en cultureel kapitaal, waardoor kansarmen hun horizon verbreedden en nieuwe ambities konden ontwikkelen.⁵⁴ Ook in Nederland heeft 'mentoring' voet aan de grond gekregen. De kern van een mentoring is dat een vrijwilliger zich gedurende een langere periode verbindt aan een persoon op achterstand (de 'mentee') die eveneens op vrijwillige basis aan het project deelneemt. Bij mentoraatsprojecten is er vaak wekelijks contact tussen mentor en mentee. Veel mentoraatsprojecten zijn gericht op jongeren, maar niet noodzakelijk.

In het Movisie-onderzoek *Meer dan een steuntje in de rug. Succesfactoren van coaching en mentoring onderzocht* (2009) is veel kennis bij elkaar gebracht en is ook onderzocht welke succesfactoren ertoe doen bij de coaching en mentoring van risico-jongeren. In het onderzoek is onder meer gekeken in hoeverre mentoraatsprojecten het cultureel kapitaal van risico-jongeren versterken, waarbij cultureel kapitaal geoperationaliseerd is in termen van sociale vaardigheden,

53 Klooster & Omlo (2020)

54 Passage ontleend aan Movisie-publicatie Uyterlinde, Matthijs, Nada de Groot, Vasco Lub en Ad Sprinkhuizen (2009), *Meer dan een steuntje in de rug. Succesfactoren van coaching en mentoring onderzocht*. Utrecht Movisie.

horizonsverruiming en de verwerving van praktische vaardigheden. Bij sociale vaardigheden kan men denken aan mensen uit laten spreken, aandachtig naar iemand luisteren, iemand een complimentje geven en informeren naar hoe het met iemand gaat. Voorbeelden van horizonsverruiming zijn het bezoeken van musea, bioscopen of een bijzondere plek, het introduceren van de mentee in de eigen vriendenkring en het onder de aandacht brengen van nieuwe interesses of gespreksonderwerpen bij de mentee. Praktische vaardigheden verwijzen naar zaken als informatie opzoeken op internet, zorgvuldig omgaan met geld, het doen van huishoudelijke klusjes en leren koken.

Het onderzoek laat zien dat er vooral stevige winst geboekt kan worden op sociale vaardigheden en horizonsverruiming. Winst bij praktische vaardigheden is er alleen te behalen als mentoraatsprojecten professioneel zijn opgezet. Is dat het geval dan kunnen mentoraatsprojecten 'meer dan een steuntje in de rug zijn'. Ze moeten wel - waarschuwen de onderzoekers - altijd gezien worden in de context van het bredere sociale ondersteuningsnetwerk van de mentee. Daarbij is het belangrijk dat deze afstemming niet ten koste gaat van de handelingsruimte van mentoren. Juist dankzij zijn persoonlijk band met de jongere kan een mentor alert reageren op signalen, bijvoorbeeld als de mentee andere vormen van hulp of ondersteuning nodig heeft. Wanneer daarmee rekening wordt gehouden 'kan mentoring tot indrukwekkende resultaten leiden.'

5.4 Culturele interventies versterken

Ook culturele interventies worden ingezet om cultureel kapitaal (en de andere door ons onderscheiden kapitaaltvormen) te versterken. Het is niet eenvoudig om een overzicht te presenteren over wat er allemaal aan 'culturele interventies' wordt aangeboden, omdat ze op uiteenlopende terreinen ingezet worden. Het fenomeen is dan ook moeilijk exact te kwantificeren (wie, waar, hoeveel?), maar wie vaktijdschriften op terreinen van kunst, sociale vraagstukken en zorg leest of nieuwsmagazines van woningcorporaties kan vaststellen dat 'community arts' ofwel kunst met een maatschappelijke missie een hoge vlucht heeft genomen. De inzet is om kunst te maken met en mede voor groepen die traditioneel niet deel uitmaken van het kunstpubliek.

In het bijzonder in 'achterstandsbuurten' manifesteren zich deze kunstenaars.⁵⁵ Ze proberen kunst te produceren die 'ertoe doet'. Dat 'ertoe doen' zit deels in het serieus nemen van allerlei facetten van het leven van de wijkbewoners en deels in de maatschappelijke doelen die ze ermee beogen te realiseren, zoals ontmoetingen en verbindin-

55 Zie bijvoorbeeld het werk van Jeanne van Heeswijk.

gen tussen bewoners realiseren, talenten van bewoners aanspreken, participatie van geïsoleerde bewoners stimuleren en het verbeteren van het leefklimaat en de sociale veiligheid.⁵⁶ Het gaat om culturele interventies in *antropologische zin* (eetcultuur, maakcultuur, religieuze cultuur et cetera) om interventies toegespitst op *kunsten* (muziek, dans, toneel, fotografie et cetera) en *toegepaste kunsten* (design/ vormgeving, kunstnijverheid, mode et cetera) en culturele interventies gericht op de renovatie en het een tweede leven geven van karakteristieke monumentale huizen en gebouwen (met bijzondere detailleringen), vaak behorend tot industrieel, religieus en agrarisch erfgoed. Ofwel gebouwen waar herinneringen aan zijn verbonden. Juist oude karakteristieke gebouwen kunnen ‘de wedergeboorte’ van achterstandswijken of achterstandsregio’s symboliseren. Door ze een nieuwe functie te geven, laat je zien dat je een toekomst ziet voor de wijk en regio. Dat je gelooft in de wijk en het gebied, dat je bewoners trots laat zijn op hun plek die door beleidsmakers altijd maar in termen van achterstand wordt neergezet.

56 Nicis-studie Saris e.a. (2011), *De Kracht van Cultuur. Effectieve cultuurimpulsen in de wijk*.

Ook in de langdurige zorg en ondersteuning wordt de maatschappelijke waarde van culturele interventies onderkend, zoals blijkt uit de overzichtsstudie *Kunst en Positieve gezondheid* (2017).⁵⁷ In het rapport schrijven de auteurs dat er sprake is van 'een groeiende interesse in de maatschappelijke waarde van culturele interventies binnen het sociale domein en de zorg'. Het rapport is gemaakt door een consortium van Hogeschool Windesheim, Landelijk Kennisinstituut Cultuur-educatie en Amateurkunst (LKCA) en Movisie. De inventarisatie laat zien dat de meeste interventies zich richten op het verbeteren van de kwaliteit van leven en/of de mentale gezondheid en/of op het stimuleren van sociaalmaatschappelijke participatie onder de deelnemers. In het bijzonder blijken er veel culturele interventies voor kwetsbare ouderen te zijn. Het rapport signaleert een groeiende verbinding tussen kunst en cultuur enerzijds en de zorg en het sociale domein anderzijds. De onderzoekers geven aan dat het lastig is om de effectiviteit van culturele interventies te meten en dat traditionele paradigma's om de effectiviteit van interventies vast te stellen voor dit terrein niet productief zijn. Passend onderzoek is nodig om de effectiviteit, bijvoorbeeld via kwalitatief onderzoek, vast te stellen. Niettemin maakt het rapport duidelijk dat het terrein van culturele interventies kansrijk en beloftevol is bij het leveren van een bijdrage aan de positieve gezondheid van ouderen. Dat maakt ook het Wat werkt bij-dossier van Movisie duidelijk over culturele interventies voor ouderen (2018).⁵⁸

In de overzichtsstudie *Kunst en Positieve gezondheid* wordt gebruik gemaakt van een model van positieve gezondheid dat ook binnen de GGD-Drenthe in de jeugdgezondheidszorg in grote lijnen wordt gebruikt. Daar gebruikt men de methodiek Gezamenlijke Inschatting Zorgbehoefte, waar min of meer dezelfde zes levensgebieden van het model Positieve gezondheid in zijn terug te vinden. Een geïnterviewde expert vertelt dat deze methodiek als analytisch model wordt gebruikt om met ouders en jongeren het 'over hun hele leven te hebben', 'over het hele plaatje'.

'Als wij het over armoede hebben, is het in het gesprek altijd gekoppeld aan iets. Het is raar als je ergens binnen komt en vraagt: zijn hier nog problemen met financiën en schulden? Maar als je duidelijk maakt het over het hele plaatje te willen hebben en de samenhang daarin dan vinden ouders het heel prima om daarover te praten. We zien en spreken bijvoorbeeld veel kinderen met overgewicht en dat

57 Van Campen, Cretien, Wies Rosenboom Saskia van Grinsven Carolien Smits (red.) (2017), *Kunst en Positieve gezondheid. Een overzichtsstudie van culturele interventies met mensen die langdurig zorg en ondersteuning ontvangen*, 29 september 2017 Zwolle: Windesheim. Het rapport is gemaakt in opdracht van het ministerie van OCW (via ZonMw).

58 Wat werkt bij-dossier Jeannette van Ditzhuijzen, Saskia van Grinsven, Nada de Groot (2018), *Wat werkt bij culturele interventies voor ouderen. Hoe kunst kan bijdragen aan positieve gezondheid*. Utrecht Movisie.

is natuurlijk gerelateerd aan armoede. Dan is de opdracht aan onze professionals: heb het niet zozeer over het overgewicht, maar over de oorzaken van overgewicht.'

Het analytisch model geeft hen de mogelijkheid om interventies te selecteren die gericht zijn op het verbeteren of versterken van één of meerdere van de onderscheiden levensgebieden. De inventarisatie van het consortium maakt duidelijk dat veel culturele interventies gericht zijn op het levensgebied Lichamelijke functies (je gezond voelen, fitheid, klachten en pijn, slapen, eten, conditie en bewegen). Dat maakt het in het bijzonder ook relevant voor mensen die over gebrekkig fysiek kapitaal - en daaraan gerelateerde gezondheidsproblemen - beschikken, een groep die ook relatief veel voorkomt onder mensen in armoedesituaties.

Een recente studie van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) laat verder zien dat culturele interventies ook een rol kunnen vervullen bij de integratie van volwassen statushouders die zich in uitkeringssituaties bevinden.⁵⁹ Slechts een op de drie in Nederland verblijvende statushouders in de leeftijd van 15 tot 64 jaar heeft een betaalde baan.⁶⁰ Voor statushouders dreigt langdurige bijstandafhankelijkheid. Het aanreiken van sociaal kapitaal (meer heterogene netwerken) is belangrijk zodat mensen niet in een beperkte kring blijven rondraaien en cultureel kapitaal is essentieel om een plek te veroveren in de Nederlandse samenleving en het leren van de Nederlandse taal. Culturele interventies kunnen bij het aanreiken van deze kapitaalvormen helpen.

59 Van Dijk, Angela (LKCA), Saskia van Grinsven (Movisie), Nada de Groot (Movisie), Joost de Haan (Movisie), Maaïke Kluft (LKCA) *Culturele interventies gericht op volwassen statushouders (2019)*. Het dossier is ontwikkeld door Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS). Deze publicatie is tot stand gebracht in het stramien van Movisie Wat-werkt-bij dossiers.

60 Zie WRR-Policy Brief (2015) *Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten*.

6. Versterken van economisch kapitaal

Onder economisch kapitaal verstaan we de economische middelen die mensen tot hun beschikking hebben, hun huishoudinkomen en vermogen. In het geval van mensen in armoedesituaties is hun economisch kapitaal beperkt of negatief, veelal kampen ze met (problematiese) schulden. Werk is de beste manier om uit de armoede te ontsnappen en het inkomen te verhogen (Hof, 1998; Van Geuns, 2013) voor groepen in armoede die in een situatie van (structurele) werkloosheid verkeren. Hun economisch kapitaal kan versterkt worden door hen te helpen bij het vinden van een reguliere baan die hun financiële armslag verruimt. Werk heeft als bijkomend voordeel dat ook het sociaal kapitaal van mensen wordt aangeboord. Een nieuwe baan levert een directe uitbreiding van het sociale netwerk op door de nieuwe collega's die men leert kennen. Toch is werk niet altijd de beste remedie voor het bestrijden van werkloosheid en armoede. Aan de 'onderkant' ontvangen werkenden steeds vaker lagere lonen (Taylor-Gooby, 2013). Dat kan voor een deel verklaren waarom Nederland veel werkende armen heeft. Gowricharn (2000) wijst erop dat er een armoedeval kan optreden zodra mensen werk aanvaarden. Subsidies en andere inkomsten kunnen wegvallen of verlaagd worden waardoor de vooruitgang in arbeidsinkomen teniet wordt gedaan. Daarnaast zien we – zeker op plaatsen waar hardnekkige armoedeculturen bestaan - ook allerlei overlevingsstrategieën in de vorm van informele circuits van allerlei handeltjes (al of niet legaal). Met deze nevenverdiensten van ruilhandel en zwart werk vult men de uitkering aan.

6.1 Reguliere arbeidsmarkt biedt beperkte groep emplooi

Personen in armoede-situaties maken deel uit van een gevarieerd gezelschap van bijstandsgerechtigden (eenoudergezinnen, statushouders, laagopgeleide 55-plussers) én een groeiende groep werkende armen. De helft van de mensen in de bijstand heeft een niet-westerse migratieachtergrond, ruim de helft is ouder dan 45 jaar en de meesten hebben een zeer laag opleidingsniveau: ruim 60 procent heeft geen startkwalificatie (CBS 2020, WRR 2020). Veel bijstandsgerechtigden kampen naast hun werkloosheid met een problematische thuissituatie, zoals schulden, scheiding, kinderen die uit de pas lopen, vaak in een combinatie: ofwel met 'multi-problematiek' (Bosselaar e.a., 2010). De helft van de mensen in de bijstand geeft aan ziek te zijn, fysiek maar vooral psychisch, vaak depressief. Wie eenmaal in de bijstand zit, komt er niet gemakkelijk uit, zelfs niet in tijden van hoogconjunctuur. In de eerste helft van 2018 vond 5 procent een baan

Alleen als je
jong en fit bent
kun je
15 kilometer
lopen op een
werkdag in de
distributie-
centra van
Picknick of
Bol.com.

(CBS 2019, uitstroom naar baan).⁶¹ In het Platform31-rapport *Creatief uit de bijstand: voorbeelden uit de praktijk* (2016) wordt gesproken over 'de ongemakkelijke waarheid van de bijstand'. Al decennialang ligt in Nederland de uitstroom uit de bijstand naar regulier werk tussen de 5 en 15 procent.

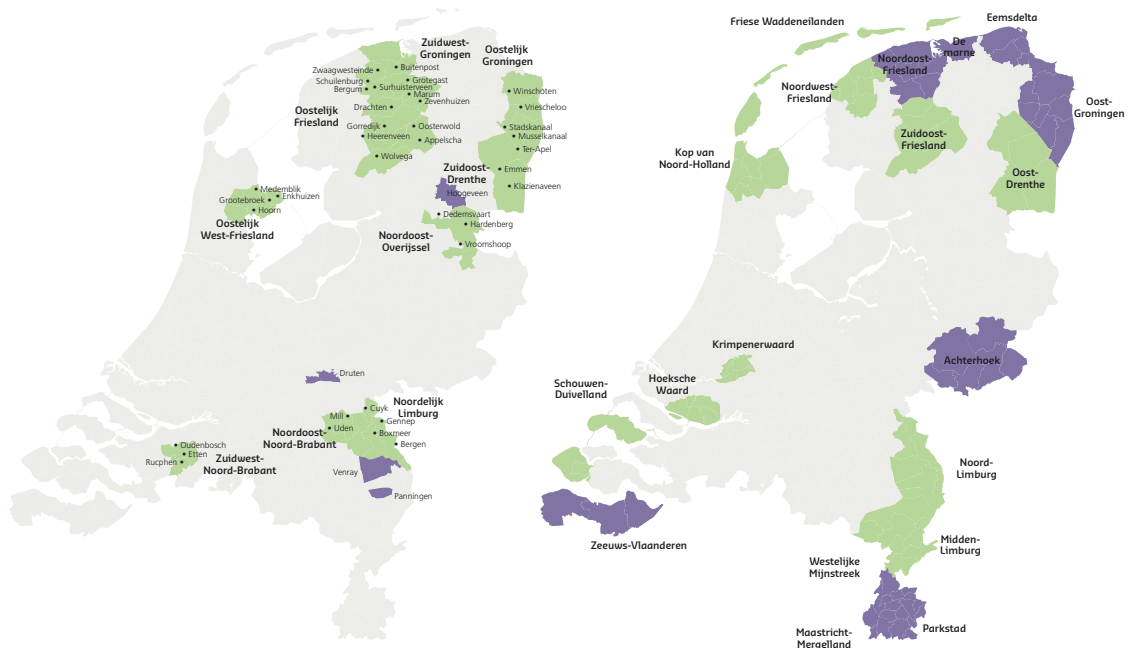
Er zijn wel banen voor lageropgeleiden, maar bijstandsgerechtigden kunnen het veelal fysieke, zware en monotone werk niet aan. Kremer en Van der Meer (2020): 'Alleen als je jong en fit bent kun je 15 kilometer lopen op een werkdag in de distributiecentra van Picknick of Bol.com, of in de land- en tuinbouw werken waar talloze vergeefse pogingen zijn gedaan om bijstandsontvangers aan het werk te krijgen.' Ook dienstverlenend werk is vaak te zwaar voor hen omdat het hoge eisen stelt aan sociale vaardigheden. In het hoofdstuk over cultureel kapitaal hebben we daar bij stil gestaan. Bij werkgevers en collega's is niet altijd begrip en geduld voor mensen die wat extra aandacht nodig hebben. Kremer en Van der Meer (2020): 'Misschien is niet zozeer het bijstandbestand van graniet, maar is de arbeidsmarkt zo hard als steen geworden.' En wie wel werk vindt, is dat vaak snel weer kwijt omdat het meeste werk tijdelijk is: bijna 30 procent van de uitstroom is binnen een jaar weer terug in de bijstand (cijfer 2019, CBS). Voor een grote groep lageropgeleiden is in en uit de bijstand raken een terugkerende ervaring.

Bovenstaande analyse heeft betrekking op de positie van kwetsbaren in heel Nederland, maar hun positie is in delen van Noord-Nederland nog problematischer door de zwakte van aanwezige regionale economieën. Zo wees de SER Noord-Nederland (2014) erop dat Oost-Groningen (onderdeel van de Veenkoloniën) een regio is die moeilijk aanhaakt op positieve economische ontwikkeling in Noord-Nederland.⁶² Dit heeft vooral te maken met het lage opleidingsniveau, gebrek aan werkgelegenheid, hoge werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in de regio. Het rapport *Kop d'r veur. Zonder beweging geen vooruitgang* (2015) van de commissie Ruim baan voor Oost-Groningen sluit aan bij deze analyse. De commissie verbloemt de zwakte van Oost-Groningen niet. De sociaaleconomische achterstand is hardnekkig. Oost-Groningen ligt in verhouding op grote afstand van de stad Groningen en de Randstad. Het gebied is – zo schrijft het rapport – als het ware ontkoppeld van de economische hoofd- en regionale structuur. De regionale economische dynamiek in Oost-Groningen is één van de laagste van Nederland. De ontwikkeling van de werkgelegenheid blijft achter bij de rest van Nederland, ook in vergelijking met andere perifere regio's. Bovendien is er zowel kwantitatief als kwalitatief sprake van een hardnekkige mismatch tussen vraag

61 Passage ontleed aan Kremer, M. en J. van der Meer, 'Een betere bijstand: van verwaarlozing naar echte aandacht' (2020). In: Jaarboek 2020 Sociale Vraagstukken.
62 Sociaal Economische Raad (SER) Noord-Nederland (2014), Macro Economische Verkenning voor Noord-Nederland.

- Ontwikkelingsgebieden
- Industrialisatiekernen
- Incidenteel te stimuleren kernen

- Krimpgebieden
- Anticipatiegebieden

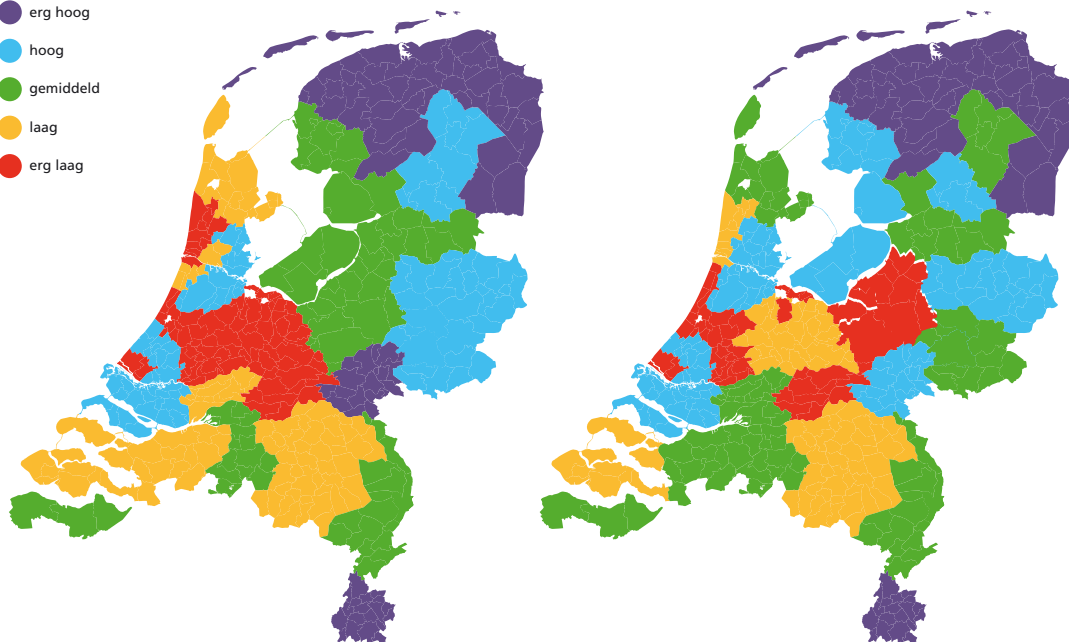

De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden (1960)
Krimp- en anticipatie regio's (Platform31, 2016)

Waargenomen gebruik

Gebruik na correctie voor gemeentelijke risicoprofielen

- erg hoog
- hoog
- gemiddeld
- laag
- erg laag

Gebruik sociaal domeinvoorzieningen (SCP 2015)

en aanbod op de regionale arbeidsmarkt. De veerkracht in het gebied om economische tegenslagen op te vangen is gering vergeleken met de rest van Nederland. Oorzaak is de zwakke sociaal economische structuur: gemiddeld laag opleidingsniveau, hoge werkloosheid, uitkeringsafhankelijkheid en inactiviteit, gemiddeld lage inkomens en armoede. Bevolkingsdaling en vergrijzing tekenen zich in Oost-Groningen sterker af dan elders en getalenteerde jonge mensen en hoger opgeleiden zoeken hun heil elders.

De kaarten hiernaast geven de kwetsbaarheid van het gebied van delen van Noord-Nederland aan. We treffen er een aantal krimpregio's aan, maar ook regio's met een hoog gebruik van sociaal domeinvoorzieningen – voorzieningen onder de regimes van Wmo, Jeugdwet en Participatiewet. Deze situatie is niet heel recent ontstaan, al in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw werden deze gebieden als probleemgebieden of ontwikkelingsgebieden aangeduid.

Het is niet alleen maar mineur. De kracht van de regio, schrijft de commissie Ruim Baan, ligt in de aantrekkelijke dorpen en kernen, het landschap, de cultuurhistorie, schone lucht en ruimte. Het heeft in potentie unieke woon- en verblijfsomgevingen te bieden. Op het terrein van recreatie en toerisme zou Oost-Groningen nog een tamelijk onontgonnen gebied zijn, maar het beschikt volgens de commissie over "vruchtbare kiemen" zoals Bad Nieuwe Schans, het cultureel erfgoed van de Veenkoloniën, de geschiedenis rondom Bourtange en Heiligerlee en veel rust, ruimte en natuur. Ook de vergrijzing biedt economische kansen. Oost-Groningen ligt formeel niet in het aardbevingsgebied, maar de reputatieschade die de aardbevingen Het rapport wijst op de economische motor van de landbouw en de innovaties die daar plaatsvinden (genoemd wordt de Agenda Veenkoloniën), de "behoorlijke bedrijvigheid" op het terrein van industrie en logistiek, de verschillende onderwijsinstellingen en het samenwerkingsverband Eems Dollard Regio.

De SER typeert het Noorden – de provincies Friesland, Groningen en Drenthe – als een 'mbo-economie'. Veel ondernemers in het Noorden hebben een mbo-achtergrond, ook in de beroepsbevolking en de werkgelegenheid is het mbo oververtegenwoordigd. Het is de grootste groep op de arbeidsmarkt. Uit het rapport blijkt dat in het noorden de quartaire sector oververtegenwoordigd (overheid, onderwijs, zorg) is. Vooral de werkgelegenheid in de zorg heeft een grote vlucht genomen. Daardoor is inmiddels één op de vijf banen in het noorden een baan in de zorg. Het rapport wijst erop dat er veel mbo-banen op niveau 2 en 3 gaan verdwijnen. Zo nemen bijvoorbeeld over de hele linie de opleidingseisen in de zorg toe. Voor een deel van deze groep wacht een toekomst in lager of ongeschoold werk. Veelal in flexibele banen. Bij een aantrekkende economie verbetert hun perspectief, maar als de economie wegzakt verliezen ze snel weer hun baan en vallen ze periodiek terug op de bijstand.

6.2 Alternatieven voor regulier werk

In het verleden zijn tal van pogingen ondernomen om via arbeidsmarktexperimenten mensen vanuit langdurige uitkeringssituaties naar werk te begeleiden. Een aantal van de geïnterviewde experts wees daarop. Zo werd na de crisis van de jaren tachtig toen in de jaren negentig de economie weer begon aan te trekken en de werkloosheid terug te lopen, duidelijk dat dat geen soelaas bood voor een groep burgers in de bijstand. Zij profiteerden niet van de aantrekkende economie en arbeidsmarkt en bleven langs de kant staan. Als reactie hierop ontstonden initiatieven om hun maatschappelijke participatie te stimuleren via uitkeringsgelden en gesubsidieerde banen. Ze boden een laagdrempeliger toegang tot de arbeidsmarkt dan wel een alternatief voor regulier werk. Voorbeelden zijn: de banenpool en de Jeugdwerkgarantiebaan (JWG), later opgegaan in de Wet inschakeling Werkzoekenden (WIW), de Melkertbanen (later omgedoopt tot de I/D-banen) en de activeringsexperimenten via het zogenaamde experimenteerartikel (artikel 144) in de bijstandswet. Uiteindelijk zijn al die arbeidsmarktexperimenten afgeschaft. Veelal met de motivering dat ze maar beperkt tot een substantiële doorstroom naar regulier werk leiden. De situatie anno 2020 was tot voort kort – voor de coronapandemie - vergelijkbaar met die van midden/ eind jaren negentig.

Ondanks een langdurige hoogconjunctuur is er een groep burgers die blijvend niet profiteert van de gunstige arbeidsmarkt. Net zoals in de jaren negentig wordt ook nu weer nagedacht over alternatieven voor regulier werk en worden er ideeën en initiatieven ontwikkeld waardoor het wellicht mogelijk wordt voor deze burgers om wél mee te kunnen doen. Zo was er recent bijvoorbeeld een discussie rond waardevol werken en een pleidooi van de WRR en de Commissie Borstlap om 'basisbanen' te realiseren, juist voor mensen die buitenspel staan in uitkeringssituaties en niet kunnen voldoen aan de hoge productiviteitseisen van de reguliere arbeidsmarkt.⁶³ Basisbanen zijn banen waaraan niet langer de eis van doorstroom naar de reguliere arbeidsmarkt wordt gesteld. De gemeente Groningen is dit jaar gestart met een 4 jaar durend experiment basisbanen.

Toch worden alle bijstandsgerechtigden nog steeds gecategoriseerd in termen van de geschatte afstand tot de reguliere arbeidsmarkt. Dat is nog steeds het ijkpunt. Binnen de bijstand maakt elke gemeente/ regio onderscheid tussen groepen die men reële kansen toedicht op uitstroom naar een betaalde baan en groepen waarvoor betaald werk nauwelijks een realistische optie is. In Rotterdam spreekt men bijvoorbeeld in termen van 'matchings-categorieën'. De eerste groep ('matching') wordt als direct plaatsbaar ingeschat op beschikbare

63 WRR (2020), Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht. Den Haag.

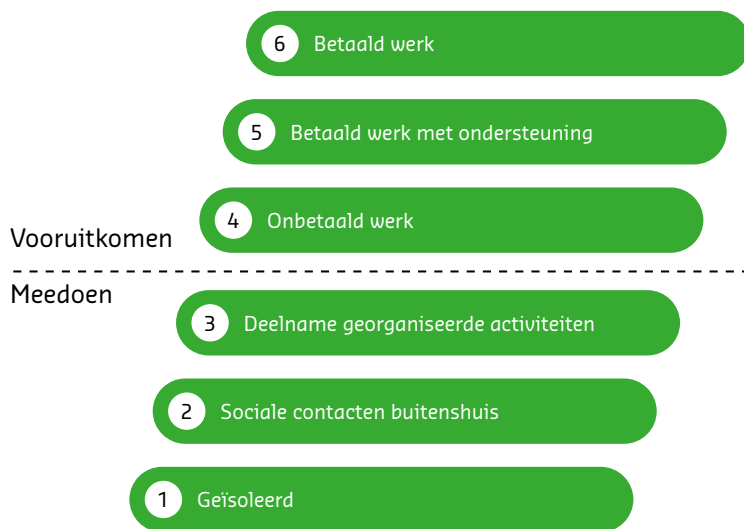

vacatures. Bij de tweede groep ('pre-matching') is de inschatting dat ze binnen 24 maanden aan de slag kunnen na scholing, empowerment, taalcursussen, sollicitatietraining etc. Voor deze groep worden re-integratie-budgetten ingezet. Tot slot is er een categorie waarvoor de inschatting is dat een plek op de reguliere arbeidsmarkt (vooral nog) een brug te ver is. Op deze groep richt zich de tegenprestatie. In andere gemeenten werkt men niet met 'matchingscategorieën', maar met 'arrangementen' (Amsterdam) of 'treden' (Utrecht). In de gemeente Leeuwarden verdeelt men de bijstandspopulatie in drie categorieën: de eerste groep zijn de meest kansrijken die snel aan werk moeten kunnen komen, de tweede groep de mensen die op iets grotere afstand staan maar met hulp geacht worden een baan te vinden, de derde groep heeft zo'n grote afstand dat er weinig uitzicht is op regulier werk. Op de eerste twee categorieën richt men de integratiemiddelen. Op de derde groep richt zich de 'activering'. Interessant is dat de 'activering' in Leeuwarden door sociale wijkteams wordt uitgevoerd.⁶⁴

64 'De wijkteams en het belang van aandacht – meedoen in Tilburg en Leeuwarden.' In: Sociale vraagstukken, Dossier Meedoen in de bijstand, 1 januari 2018.

De uitvoeringspraktijken in gemeenten gericht op de verschillende categorieën bijstandsccliënten laat zich samenvatten aan de hand van onderstaande stijgingsladder. De hoogste treden zijn gericht op een baan op de reguliere arbeidsmarkt ('vooruitkomen'), de laagste treden op 'activering' of 'meedoen'.⁶⁵

Figuur 1 - Stijgingsladder

Nogmaals: er is maar een kleine groep die vanuit de bijstand de weg naar de reguliere arbeidsmarkt vindt en als zij het weten te vinden is het vaak tijdelijk. De Tintengroep heeft zo'n groep naar de reguliere arbeidsmarkt geloodst. Zij heeft voor een groep afgestudeerde studenten van de opleiding 'Ervaringsdeskundige in generatiearmoede en sociale uitsluiting' bij Noorderpoort College op mbo-3 niveau plaats ingeruimd binnen de eigen personeelsformatie. Voor deze opleiding had de Tintengroep ook geijverd. Het gaat bij uitstek om een gunstige matchings-categorie met een groot ontwikkelpotentieel. In de interviews met studenten die deze opleiding volgden en dit studiejaar afronden – veelal ging het om wat voorheen 'herintredende vrouwen' werden genoemd – kwam exemplarisch naar voren hoe deze opleiding hen weer nieuw perspectief had gegeven. De cursisten hebben een ontsnappingsroute gekregen uit situaties van armoede en uitkeringsafhankelijkheid.

"Het is zo verschrikkelijk bijzonder wat wij mogen meemaken, maar ook heel zwaar. Mensen groeien, het is ongelooflijk! Ik kan er bijna om huilen als ik het erover heb. Nou we huilen ook heel wat af hoor – je moest een weten hoeveel tissues bij ons over de tafel zijn gegaan."

⁶⁵ Engbersen, R. en M. Uytterlinde (2018), Verschillen geduid. Exploratief onderzoek naar hoog en laag voorzieningengebruik in stedelijke regio's. Den Haag, Platform31.

Maar het gaat om een beperkte groep. Een grote groep heeft niet dat ontwikkelpotentieel. De geïnterviewde ervaringsdeskundigen en experts wezen er op dat de realiteit is dat het niet iedereen gegeven is om grote mobiele sprongen opwaarts te maken. Hun boodschap is: ook al slaag je erin hun sociaal/cultureel/mentaal kapitaal te versterken dan betekent dat nog niet dat ze hun situatie van uitkeringsafhankelijkheid achter zich weten te laten. Pas op met te hoge verwachtingen ten aanzien van stijngsmogelijkheden. Veel mensen hebben al de grootste moeite om zich staande te houden en niet verder weg te zakken. Het is al winst als deze mensen grip krijgen op hun financiën, gezonder gaan leven en betrokken raken bij een sociale cirkel en daardoor bij betekenisvolle dagstructurende activiteiten. Erken de beperkingen van de reikwijdte van kwetsbare burgers.⁶⁶ Wees realistisch en streef niet altijd naar sociale stijging, soms is het realiseren van sociale stabilisatie – door het aanreiken van geëigend kapitaal - al een hele grote prestatie.⁶⁷

Sociale stijging

Vooruitkomen
Opklimmen
Streven: opwaartse mobiliteit
Positieveverbetering
Inkomensverbetering

Sociale stabilisatie

Rondkomen
Staande houden
Streven: geen neergang
Positievehandhaving
Inkomensstabilisatie

Bron: Engbersen en Lub (2013)

Een en ander impliceert dat sociaal werkers zich vooral richten op wat in Tabel 1 'sociale stabilisatie' heet en in figuur 1 'meedoen'.

6.3 Meer aandacht voor 'meedoen' en basisbanen

De laatste jaren is er meer aandacht gekomen voor 'meedoen' en ligt de aandacht minder sterk op het uit de bijstand krijgen van de kansrijken. Het Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken spreekt zelfs van 'een stille revolutie'.⁶⁸ Er is meer aandacht gekomen voor personen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt die langdurig in de bijstand verkeren. Deze verhevigde aandacht vloeit mede voort uit de economische opleving en het aantrekken van de arbeidsmarkt voor de

66 Mulder, K (2010). 'Niet iedereen hoeft omhoog'. 09-09-2010 www.socialevraagstukken.nl.

67 Lub, V. en R. Engbersen (2013). Passende ambities Woningcorporaties en sociale stijging in tijden van maatschappelijke verandering. Slotnotitie Corpovenista, Vakgemeenschap Sociale Stijging. SEV Rotterdam.

68 Zie *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, winter 2017.

coronapandemie. De kansrijke categorie in de bijstand zag veelal kans op eigen kracht werk te vinden. Gevolg: steeds zichtbaarder bleef een categorie achter die daar niet toe in staat is. Gemeenten gingen zich meer dan voorheen op deze categorie richten met een open, vriendelijke bejegening. Wat kunnen we voor u doen?⁶⁹ Waarbij deze harde kern in de bijstand werd aangemoedigd en gestimuleerd om maatschappelijk actief te worden via vrijwilligerswerk of iets te doen aan hun problemen. In sommige gemeenten kreeg dit de vorm van een verplichte 'tegenprestatie'. Rotterdams onderzoek wees uit dat de tegenprestatie juist door betrokkenen zelf zou worden gewaardeerd.⁷⁰ De personen in kwestie voelden zich niet alleen gelukkiger en meer gewaardeerd omdat ze weer maatschappelijk actief zijn, maar zouden daardoor ook eerder bereid iets aan hun problemen te doen (gezondheidsbevorderende activiteiten, aanpak schulden, taaltraining volgen). Ook in de interviews met ervaringsdeskundigen – de tegenprestatie werd ook ingevoerd in gemeenten waar Tinten actief is - werd het positieve effect benadrukt. De tegenprestatie heeft voor een aantal van

69 Kremer, M. e.a. (2017), 'Werkt de zachte hand in de bijstand?'. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, winter 2017

70 Gemeente Rotterdam (2017), *De zin en onzin van vijf jaar tegenprestatie in Rotterdam*. Gemeente Rotterdam

hen voor net dát zetje gezorgd dat nodig was om weer in beweging te komen. *'Dat vrijwilligerswerk heeft me ontzettend goed gedaan. Ik was natuurlijk al jaren thuis en het gevoel van waarde te kunnen zijn, kunnen werken, was eigenlijk tot nul gedaald.'* Anderen hebben de tegenprestatie als vernederend ervaren. In plaats van dat het hun zelfbeeld in positieve zin verbeterde, gaf de tegenprestatie er een verdere knauw aan. *'Ik vond het niet prettig, ik moest productiewerk doen: kerstpakketten inpakken, schroefjes inpakken. Mij persoonlijk heeft mij dat geen goed gedaan, het heeft mij een minderwaardigheidsgevoel gegeven.'* De geïnterviewde ervaringsdeskundigen wilden er mee aangeven dat heel goed gekeken moet worden naar de individuele situatie van de betreffende persoon.

De geschetste ontwikkeling – een andere bejegening, meer aandacht voor personen die ver afstaan van de arbeidsmarkt - speelt zich ook af in de werkgebieden van Tinten, hoewel het van gemeente tot gemeente kan verschillen. Eén van de geïnterviewde experts merkte in dit verband op:

'Ik denk dat ik zelf heel open ben en transparant en toegankelijk, maar ik merk ook de verandering bij de gemeente, bij de sociale dienst. Als bijvoorbeeld iemand een kind heeft dat 18 jaar wordt en ze weet niet wat ze moet doen dan volstaan ze niet met het geven van een flyer, maar proberen ze die persoon meer uitnodigend te helpen. Goh er gaat een wijziging plaatsvinden in uw gezin, we willen met u meedenken misschien kunnen we helpen? Dat is wat er nu gebeurt en voorheen niet. Mensen moeten het gevoel hebben dat ze gezien worden. Ze zijn weliswaar een cliënt, maar een cliënt heeft een naam en een situatie. Ze moeten het gevoel hebben dat je weet met wie je in gesprek gaat. Ik had collega's in [noemt gemeente/RE] die veel inkomensbeheer deden en als ik dan vroeg naar een cliënt, dan was de eerste vraag: welk klantnummer? Dat vind ik verschrikkelijk. Ik ken geen klantnummers, maar wel alle namen. Ik vind namelijk: een mens heeft een naam. Op die manier benader je ze. En ik merk dat wij daarin allemaal wat veranderen. En ik zie dat ook wel bij de gemeente. Ik zie dat bij mijn collega's op kantoor, want dat werkt ook beter. Dat zorgt dat mensen zich gehoord en gezien voelen en dat je beter met hun in gesprek kan gaan. En dat bereik je uiteindelijk ook meer.'

We leerden in de interviews: dagstructurende activiteiten zijn voor mensen die langdurig in de bijstand verkeren van groot belang. Een onlangs afgesloten onderzoek van Movisie naar de buurthuisfunctie van kringloopwinkels maakte dat ook duidelijk. Een geïnterviewde filiaalmanager:

'Ik kan het honderd keer zeggen: dagbesteding is zó belangrijk. Dat je geaccepteerd wordt door mensen, dat je kunt zeggen: ik ben uit mijn bed gestapt, de deur uit gegaan, ik heb mijn angsten overwonnen om de straat op te gaan. Sommige ex-medewerkers komen zaterdag rond een uur om vrijwilligerswerk te doen. Die zeggen: als ik zaterdag alleen thuis zit en niks te doen heb, ga ik drinken, dus kom ik jullie helpen.'

Ook onze respondenten in het Tintenonderzoek wezen op het belang daarvan. Idealiter zou dit 'meedoen' de vorm hebben van een basisbaan, dat wil zeggen werk waarvoor lagere productiviteitsniveaus gelden en waarvoor de norm van uitstroom naar regulier werk is losgelaten. Waarom? Omdat werk niet alleen de dag structureert, maar ook perspectief geeft. Daar moet het om gaan, zegt een expert werkzaam binnen de sociale werkvoorziening, perspectief aanreiken. 'Werk geeft het leven structuur, laat mensen weer mee doen en er toe doen.'

'Als ik geen perspectief kan bieden aan mensen, hoef ik ook niet te verwachten dat ze veranderen. Dan zullen ze zich gedragen binnen de mogelijkheden die ze hebben.'

'Ik geloof in een integrale benadering van de problematiek: en met scholing bezig en met werk bezig en met hulpverlening bezig. Vanuit de gedachte dat als een deelnemer of een hulpvrager perspectief leert zien, dat dat de enige basis voor verandering is. Als het perspectief niet gevoeld wordt, gebeurt er niks.'

De bewuste expert zou het belangrijke winst vinden als er basisbanen zouden komen, juist voor de kwetsbaren binnen de bijstand. De Tintengroep kan die banen niet aanreiken, geeft hij aan, maar de Tintengroep zou wel de plekken kunnen aanwijzen met de daarbij behorende publieke functies, zoals de banenpool ooit functioneerde. Werken bij een organisatie zorgt ervoor dat er een omgeving is die op je let en waar als het nodig is ook ondersteuning is te krijgen, althans in de organisatie die hij als voorbeeld geeft.

'De banenpool die in eerste instantie bedacht was, was absoluut niet bedoeld om door te stromen. Ik heb gewerkt bij een stichting die dat uitvoerde. We leverden de onderwijsassistenten, de klasse-assistenten, de conciërges, de beheerder van de sporthallen en de culturele instellingen – die banenpool zorgden dat mensen in het publieke domein van meerwaarde waren voor de samenleving waarin ze woonden, zonder dat de productienorm, zeg maar, zo belangrijk was.'

'Helemaal mee eens met de WRR dat er basisbanen moeten komen. Doe je dat niet dan zal de tweedeling in de samenleving toenemen. Een deel van het laaggeschoolde werk verdwijnt en zal ook blijvend verdwijnen door internationalisering en technologisering. Op de vuil-

niswagens rijdt nog één chauffeur, terwijl er vroeger twee achterop stonden. Het werk is er niet meer. Dus als je niet zorgt dat op een andere manier mensen in plaats van een uitkering een minimumbaan krijgen – een basisbaan – worden grote delen van dit gebied en grote delen van Nederland niet meer beheersbaar. Want dat gaat men zijn eigen werkelijkheid creëren in de wijken dan wel de dorpen waarin men woont. En dat is in dit gebied zichtbaar en dat is in Oost Groningen zichtbaar – hoe dat verpaupert. Hoge kosten voor de samenleving op andere terreinen. Ik houd een fundamenteel pleidooi voor basisbanen binnen die bijstand en juist voor de kwetsbaren. Sociale professionals kunnen geen banen maken, maar kunnen wel de plekken maken in publieke domein waar ze kunnen werken.'

'Wat ik wel geloof is dat de structuur van werk en de omgeving van werk gezonder is en je ook helpt om je uitgaven onder controle te houden. Hier in dit bedrijf werken nog zo'n 1550 mensen – in een WSW-baan of een ander soort baan of met behoud van uitkering. Hier is een systeem omheen gebouwd dat als wij merken dat mensen in de financiële problemen komen dan staan personeelsconsulenten klaar. Er is een geldbureau in huis die mensen helpt geld op orde te brengen, hier zijn er nog prikkels dat je dat op orde houdt.'

Ook een expert van het Leger des Heils wijst op het belang van werk als dagstructurende activiteit, hun workcenters in Emmen, Winschoten en Groningen, maar ook op het verlies van motivatie als kleine extra verdiensten op de uitkering worden gekort.

'Arbeid is belangrijk omdat je daarmee deel neemt aan de samenleving, zowel qua inkomen, maar ook wat betreft het meedoen. Werk is altijd onderdeel van de activiteiten van het Leger geweest. Wij zagen dat onze doelgroep niet in aanmerking komt voor reguliere banen omdat ze niet voldoen aan daar gestelde (productiviteits)eisen. We hebben in het Noorden, in Emmen, Winschoten en Groningen eigen workcenters, waar onze deelnemers ook startkwalificaties kunnen behalen. Op landelijk niveau werken we met bedrijven waar we een soort jobcarving voor doen. Zij besteden hun meest eenvoudige werk uit aan ons en we leveren het weer aan tegen een mooie commerciële prijs, waardoor we ook onze voorzieningen weer draaiende kunnen houden. Onze deelnemers beugelen, lassen, knippen filters voor afzuigkappen, vullen zakken met perzikpitten. We werken samen met scholen en gemeenten, juist om mensen uit de armoede te halen. Wij merken wel dat het een bepaalde motivatie en stimulatie vraagt om mensen naar de centers toe te leiden. Vanuit onze eigen Beschermd Wonen-voorziening in de Maatschappelijke Opvang kunnen we dat gemakkelijker doen dan vanuit de ambulante zorg. Alleen: als mensen gekort worden op hun uitkering omdat ze bijvoorbeeld bij ons een dagvergoeding krijgen, dan is hun motivatie snel weg.'

Maatschappelijke organisaties als de Tintengroep kunnen geen basisbanen op eigen initiatief creëren, maar ze kunnen wel gemeenten en bedrijven in hun werkgebieden daarop aanspreken, op het scheppen van banen voor personen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd geven geïnterviewde experts aan dat je voorzichtig moet zijn met dit aanspreken. De Tintengroep heeft met sterk verschillende gemeenten te maken van uiteenlopende politiek kleur, waarbij gemeenten ook regelmatig van politieke kleur wisselen. In de lokale politiek is het belangrijk voorzichtig te opereren, ook omdat gemeenten zich ten opzichte van elkaar profileren en af te zetten. Niettemin ligt het dossier basisbaan er.

6.4 Schuldhulpverlening

Investeren in economisch kapitaal betekent ook grip krijgen op schulden. Het terrein van schuldhulpverlening heeft zich ontwikkeld tot een zeer omvangrijk veld dat zich nauwelijks door de veelheid aan initiatieven in kaart laat brengen, zeker nadat het Rijk in 2018 het Actieplan Brede Schuldenaanpak heeft gelanceerd. Dit actieplan heeft drie hoofdlijnen: (1) problematische schulden voorkomen: preventie en vroeg-signalering, (2) ontzorgen en ondersteunen, en (3) zorgvuldige en maatschappelijke verantwoorde incasso. Rond deze drie

De ervarings-
deskundigen
die we hebben
geïnterviewd
wezen op het
belang van het
wegnemen van
stress door een
professional die
je thuis opzoekt
(outreaching
werken) en niet-
veroordelend
naast je gaat
staan.

hoofdpijnen zien we een veelheid van publieke en commerciële organisaties, ook gemeenten die aanpakken hebben geïntroduceerd gericht op verschillende doelgroepen. In dit veld is het de moeite waard de volgende organisaties, projecten en personen te volgen.

Ten eerste het Instituut voor Publieke Waarden, een sociale onderneming die het instrument van het *Sociaal Hospitaal* heeft geïntroduceerd, gericht op een structurele aanpak van multiprobleemgezinnen. De aanpak werkt vanuit Shafir en Mullainathan's theorie van schaarste, zie hoofdstuk 2 over mentaal kapitaal. De aanpak is in het bijzonder gericht op situaties van chronische intergenerationele armoede. Belangrijke inzichten van Shafir en Mullainathan zijn terecht gekomen in een aanpak van schulden die ook wel 'stress-sensitieve hulpverlening' wordt genoemd. Op een groeiend aantal plaatsen wordt deze methode benut. De ervaringsdeskundigen die we hebben geïnterviewd wezen op het belang van het wegnemen van stress door een professional die je thuis opzoekt (outreaching werken) en niet veroordelend naast je gaat staan. Zoals een ervaringsdeskundige het zelf treffend formuleerde: *"Er kwam weer wat ruimte, er kwam weer wat rust, dat maakte het weer mogelijk om een plan te maken."*

Als tweede is het de moeite waard om Homepage - schuldenenincasso.nl te volgen. Dit is de homepage van Nadja Jungmann, die verantwoordelijk is voor het lectoraat Schulden en Incasso aan de Kenniscentrum Sociale Innovatie van Hogeschool Utrecht.⁷¹ In 2016 schreef zij en haar collega Tamara Madern voor de WRR de verkenning 'Duurzame verbetering van gezond financieel gedrag. Droom of werkelijkheid?' In deze verkenning concluderen zij dat er maar weinig interventies zijn geëvalueerd en dat de wel geëvalueerde interventies doorgaans nauwelijks effectief zijn. In haar wetenschappelijke werk is zij op zoek naar bewijsvoering.

Als derde is het de moeite waard kennis te nemen van het samenwerkingsverband *Schouders eronder*, een samenwerkingsverband tussen Divosa, Landelijke Cliëntenraad, NVVK, Sociaal Werk Nederland en VNG (<https://www.schouderseronder.nl/>). *Schouders Eronder* is een landelijk programma, gefinancierd door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Op de website van Schouders eronder is veel informatie te vinden over professionalisering schuldhulp.

71 Zie ook Jungmann, N. Wesdorp en G. Duinkerken (2017), De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problematiek in de wijk. Den Haag, Platform31 en VNG.

De kern van succesvolle schuldhulpverlening, zo maken bovenstaande informatiebronnen duidelijk, is (1) het wegnemen van stress door een professional die (2) je zo nodig thuis opzoekt, (3) persoonlijke aandacht geeft en (4) niet veroordelend naast je gaat staan. En vooral ook: (5) kijkt naar wat je nodig hebt en waar mogelijk maatwerk biedt in plaats van allereerst te kijken wat er beleidsmatig beschikbaar is.

Als vierde noemen we het onderzoek van Bureau Bartels (2019), *Experimenten binnen schuldhulpverlening bij Nederlandse gemeenten*.⁷² Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van het programma *Schou- ders Eronder*. Het bureau heeft meer dan 100 experimenten en pilots geïnventariseerd en gecategoriseerd. Veel aanpakken bevinden zich in de sfeer van (1) vroegsignalering, (2) coaching- of buddy-trajecten (vaak met vrijwilligers en ervaringsdeskundigen) om zelfredzaamheid te vergroten, (3) nieuwe manieren van benaderen doelgroep, (4) (jongere)perspectieffonds, (5) educatietools, (6) en digitale producten. Als vijfde verwijzen we naar de website van Movisie waar informatie te vinden is over nuttige bouwstenen bij de aanpak van armoede en schulden. Zie www.movisie.nl/publicatie/wat-werkt-aanpak-armoede-schulden; en: <https://www.movisie.nl/artikel/armoede-schulden-effectief-aanpakken-benut-jouw-cirkel-invloed>.

Tot slot is het de moeite waard om kennis te nemen van de aanpak Mobility mentoring. Op de website van Platform31 is hier relevante informatie over te vinden. In heel veel gemeenten wordt met deze aanpak gewerkt, ook in gemeenten die behoren tot de werkgebieden van Tinten (o.a. Emmen).

De interviews met experts maakten duidelijk dat er binnen de werkgebieden van Tinten aandacht is voor vroegsignalering en schuldenproblematiek, in het bijzonder in het geval van jongeren en multi-probleemgezinnen. Ook woningcorporatie Lefier is alert en het Leger des Heils draagt met het project Maatjes Schuldhulpverlening een belangrijke steen bij met de inzet van beroepskrachten, getrainde vrijwilligers én ervaringsdeskundigen.

'Schuldenproblematiek onder jongeren is sterk gegroeid de achterliggende jaren. Als wij een workshop bij ROC Noorderpoort geven, schrik ik ervan dat ze bijna allemaal met de auto naar school komen en geen boterhammen meenemen. In de pauze gaan ze naar de MC Donalds en ze staan allemaal rood op hun rekening. En ze vinden het bijna normaal.

⁷² Bureau Bartels (2019), *Experimenten binnen schuldhulpverlening bij Nederlandse gemeenten*. Den Haag.

Wij proberen met onze workshop te bereiken dat dat niet vanzelfsprekend normaal is. Die bewustwording is hard nodig in onze samenleving.'

'Wij komen als Lefier veel achter de voordeur, vooral onze vakmannen die onderhoudswerkzaamheden doen. Wij zien heel veel, herkennen armoede, en geven dat door. Wij bieden gratis door ons ingekochte budgettrainingen aan onze huurders aan. Ook online. Een aantal jaren geleden zijn we met de Voorzieningenwijzer gestart. De Voorzieningenwijzer is een softwareprogramma dat alles op een rijtje zet: belastingen, verzekeringen, gemeentelijke tegemoetkomingen, ziektekostenverzekering en berekent voor ieder adres wat de best mogelijk match is. 4 jaar geleden zijn we ermee begonnen. Inmiddels maken 1500 mensen er in mijn werkgebied gebruik van, daarmee besparen onze huurders veel geld. En inderdaad wij zitten er zelf ook bovenop. Op het moment dat je 1 maand huurachterstand hebt kan je het inlopen, bij een tweede wordt dat al lastiger. Wij proberen altijd te ondersteunen op het moment dat iemand zijn huur niet heeft betaald.'

'Onze deelnemers komen niet met een keurig mapje vol papieren aan van hier ik wil geholpen worden en ik houd me aan de regels. We merken dat die mensen buiten de boot vielen in de officiële schuldhulpverlening of - dienstverlening. Toen hebben wij vanuit de korpsen van het Leger maatjes-projecten opgericht en geprofessionaliseerd. Wij hebben schulddienstverleners bij het Leger aangesteld die vrijwilligers opleiden: oud-leraren, oud-medewerkers van gemeenten die na hun pensioen zeggen 'Ik wil nog iets betekenen voor de maatschappij'. Die krijgen dan één of twee maatjes onder hun hoede. Met hen gaan ze het gesprek aan, maken zaken helder zodat hun maatjes voorbereid naar de schulddienstverlening van de gemeente kunnen. We nemen het niet over, we helpen mensen zodat ze klaar zijn voor de reguliere vormen. Het is de opstap daarnaartoe. Daarnaast hebben wij als Leger ook ervaringsdeskundigen in dienst genomen. Zij kunnen als geen ander aansluiten bij de belevingswereld van mensen die in schulden verkeren. Die maken soms keuzes waarbij je als hulpverlener kan denken 'Hoe kan je in de situatie waarin je zit zo'n keuze maken?' - dat begrijpen ervaringsdeskundigen beter - daar maken we ook gebruik van - dat is ook bij ons doorontwikkeld.'

Ten aanzien van schuldhulpverlening zijn verder een aantal zaken relevant. De eerste is of we wel voldoende oog hebben voor de financiële zelfredzaamheid van specifieke groepen, denk bijvoorbeeld aan LVB-jongeren, de tweede is of we niet meer moeten investeren in groepsaanpakken in plaats van een-op-een methoden en projecten, de derde is of we wel voldoende aandacht besteden aan nazorg. Iemand uit de financiële sores halen is één ding, hem of haar er blijvend uit weten te houden is weer iets anders.

Verder is het bij de versterking van het economisch kapitaal van mensen in armoedesituaties belangrijk om zicht te hebben op al die fondsen die financiële ondersteuning bieden aan kinderen die opgroeien in arme gezinnen en de financiële middelen missen voor de aanschaf van een laptop, fiets of deelname aan culturele of sportieve activiteiten.⁷³ Hetzelfde geldt voor initiatieven in de sfeer van voedsel- en kledingbanken en kringloopwinkels. Dergelijke initiatieven kunnen het economisch kapitaal van mensen in armoedesituaties aanvullen.

73 Lusse, M. en A. Kassenberg (2020), *Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor PO en VO*. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

7. Conclusies en aanbevelingen

Mensen in situaties van armoede kunnen door het aanreiken van de door ons onderscheiden hulp- of kapitaalbronnen wel degelijk aan situaties van armoede ontsnappen.

In de inleiding van dit rapport verwezen we naar de socioloog en schrijver G.L. Durlacher die duidelijk maakt dat het voor personen vaak heel ingewikkeld is om zich te ontworstelen aan situaties van armoede. Hij gebruikt daarvoor het beeld van de maatschappelijke drenkeling en merkt op dat overheidsinstanties het hoofd van mensen in armoede nét boven water weten te houden, maar er niet in slagen om hen blijvend op de wal te trekken. Ons onderzoek weerspreekt dit sombere beeld. Mensen in situaties van armoede kunnen door het aanreiken van een of enkele of een combinatie van de door ons onderscheiden hulp- of kapitaalbronnen wel degelijk aan situaties van armoede ontsnappen. Of de negatieve gevolgen van armoede kunnen op zijn minst verminderd of verlicht worden. Op eigen kracht lukt dit vaak niet. *“In mijn eentje was ik zover niet gekomen”*, hield één van de geïnterviewde ervaringsdeskundigen ons voor. Het zinnetje vatte samen wat andere ervaringsdeskundigen ons in gelijke bewoordingen duidelijk maakten: er is iemand nodig die voor rust zorgt, die situaties kan stabiliseren en vervolgens met de persoon in kwestie en/of diens gezinsleden weer perspectief in hun leven(s) brengt. Sociaal werkers kunnen daarbij een belangrijke en beslissende rol vervullen. Dit neemt niet weg dat er ook mensen in armoedesituaties belanden door plotselinge levensgebeurtenissen en dat een deel van deze mensen redelijk vlot en op eigen kracht zich aan hun armoedepositie weet te ontworstelen. Tegelijkertijd zijn we ook doordrongen van de economische zwakte van delen van het werkgebied van Tinten. We moeten oppassen om de aanpak van armoede dan ook niet te veel te individualiseren. Tinten kan met haar partners verschillende kapitaalvormen aanreiken maar is ook afhankelijk van de kracht van de regionale economieën waarbinnen ze moet functioneren.

Hieronder volgt in paragraaf 7.1 puntsgewijs een opsomming van aspecten die Tinten al toepast die gelet op deze studie voortzetting verdienen én aspecten waar nog aanscherpingen mogelijk zijn. We gebruiken daarbij de vijf door ons onderscheiden kapitaalvormen weer als ordeningsprincipes. Sommige punten, zoals het belang van positieve bejegening, passen bij alle door ons onderscheiden kapitaalvormen, maar we volstaan ermee om ze één keer te noemen. Een ander belangrijk punt is de verwevenheid te blijven zien tussen de verschillende kapitaalvormen: ze overlappen elkaar deels, kunnen elkaar ook deels compenseren, versterken en verzwakken. Denk in het laatste geval aan iemand die door het aanreiken van mentaal kapitaal weer zelfvertrouwen en moed heeft gekregen, maar vervolgens weer met lege handen staat omdat hij of zij de input van andere hulpbronnen moet ontberen. In paragraaf 7.2 formuleren we een aantal aanbevelingen aan het adres van Tinten.

7.1 Waar moet Tinten mee doorgaan en verder versterken?

Mentaal kapitaal

Onder mentaal kapitaal verstaan we het zelfvertrouwen, de wilskracht en veerkracht van mensen om optimaal gebruik te maken van hun talenten, vaardigheden én beperkingen, in het bijzonder bij situaties van tegenslag zoals het geval is bij armoede.

- * Mensen in armoede ervaren onder meer door gevoelens van schaamte, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen. Het gevolg is dat ze niet zo snel hulp inschakelen en pas aan de bel trekken als problemen heel ingewikkeld zijn geworden of geëscaleerd zijn. Dit maakt outreachend werken zo belangrijk. Sociaal werkers van de Tintengroep passen deze benadering al jaren toe, maar dit zou verder uitgebouwd kunnen worden. Zo liggen er verschillende modellen van outreachend werken om verder mee te experimenteren.⁷⁴ Afhankelijk van de kenmerken en problemen van de doelgroep en beoogde doelen kunnen professionals de verschillende methoden afwisselen. Dit vraagt om een verdere professionalisering in outreachend werken.
- * Ook motiverende gespreksvoering en oplossingsgericht werken – beide worden al gebruikt door medewerkers van de Tintengroep – zijn effectieve methoden en verdienen een prominente plek in het handelingsrepertoire van sociaal werkers.
- * Aandacht voor een gelijkwaardige, betrokken en respectvolle hulpverleningsrelatie lijkt evident, maar blijkt in de praktijk niet altijd vanzelfsprekend. In onderwijs en training zou geoefend kunnen worden met manieren van positieve bejegening van cliënten. Een positieve bejegening behoort tot die aspecten die in de literatuur ook wel ‘common factors’ genoemd worden. Dat wil zeggen werkzame factoren die niet specifiek toebehoren aan bepaalde interventies. Denk ook aan aspecten als niet beoordelend in contact staan, tijd nemen voor relatieopbouw, in staat zijn tot contactlegging, vertrouwen kunnen winnen en geven. In de visie van De Vries (2007) zijn het deze common factors die zorgdragen voor de effectiviteit van het sociaal werk.⁷⁵ In het bijzonder wezen de ervaringsdeskundigen in de interviews op het belang ervan.
- * Tot slot benadrukken zowel de literatuur als de geïnterviewden de noodzaak om te differentiëren tussen doelgroepen en daarop aanpakken af te stemmen. Waar huishoudens met meervoudige en intergenerationele problematiek eerder intensieve en langdurige

74 Zie bijvoorbeeld Van Doorn, L., Omlo, J., Etten, Y, van. & Gademan, M. (2019) *Outreachend werken: Basisboek voor werkers in de eerste lijn*. Bussum: Coutinho.

75 De Vries, Sjef (2007), *Wat werkt? De kern en de kracht van het maatschappelijk werk*. Uitgeverij SWP.

Een sterke
informele
sociale
omgeving
draagt bij aan
de veerkracht
van ouder en
kind.

ondersteuning nodig hebben (mogelijk (semi)permanent)⁷⁶, hebben mensen die tijdelijk door omstandigheden in armoede belanden soms voldoende aan kortdurende en lichte interventies. 'Maatwerk' was ook een woord dat in de interviews met de ervaringsdeskundigen veel voorkwam. Kijk naar de persoon werd er gezegd, kijk naar zijn biografie en familiegeschiedenis en stippel vervolgens samen een route uit die weer toekomst biedt. Er bestaat niet één juiste aanpak, zie de verschillen tussen doelgroepen en durf in de aanpakken zo nodig te individualiseren.

Pedagogisch kapitaal

Onder pedagogisch kapitaal verstaan we de sterkte van de pedagogische omgeving waarin kinderen opgroeien. De stabiliteit van het gezin behoort daartoe, zo ook de pedagogische competenties van ouders, hun vermogen om waar nodig (in)formele hulp, ondersteuning en advies te organiseren, maar ook de omgeving buiten de thuissituatie, zoals de school, *peer group*, buurt en clubjes ('it takes a village to raise a child').

- * We hebben gezien dat het bij pedagogisch kapitaal belangrijk is om te investeren in de stabiliteit van het gezin, de pedagogische competenties van ouders en hun vermogen om eventueel (in)formele hulp en ondersteuning te organiseren. Dat kan bijvoorbeeld door opvoedondersteuning te bieden. Dergelijke ondersteuning kan een signalerende, informerende en adviserende functie hebben en sociaal werkers kunnen sociale en praktische steun bieden.
- * Maar ondersteuning aan ouders alleen is niet voldoende. Het is eveneens van belang om te werken aan een versterkte 'pedagogische civil society', dat wil zeggen de rol die de volwassen omgeving van kinderen buiten de thuissituatie kan spelen rond het opgroeien en opvoeden van kinderen. Een sterke informele sociale omgeving draagt bij aan de veerkracht van ouder en kind. De sociale inbedding van gezinnen kan bijvoorbeeld versterkt worden door ontmoetingsbijeenkomsten te organiseren waarin ouders onderling opvoedingsvragen en oplossingen kunnen uitwisselen. Zo kunnen zij van elkaar leren en elkaar sociaal, emotioneel en praktische steun bieden.
- * Tot slot is deelname aan kindvoorzieningen (zoals voorschoolse opvang en educatie) van groot belang. Juist kinderen in achterstandsposities blijken hier veel van te profiteren. Peuter- en kinderopvang kunnen bovendien een preventieve rol spelen door vroegtijdig problemen in de opvoedingssituatie, het gedrag en de ontwikkeling van kinderen te signaleren, laagdrempelige ondersteuning te bieden, bij te dragen aan een versterking van beschermende factoren

76 Zie van Ewijk (2019).

voor kinderen en door te verwijzen. Medewerkers van peuteropvang kunnen ouders in kwetsbare posities ook helpen door middel van doorverwijzingen naar instanties die opvoedondersteuning, voorlichtingsgroepen en cursussen aanbieden.

Sociaal kapitaal

Onder sociaal kapitaal verstaan we de relaties, contacten en sociale netwerken waarover personen beschikken. Denk aan familie, vrienden, buren (nabuurschap), lotgenoten, mentoren/maatjes, studie-, werk- en vrijetijdscontacten.

* Anno 2020 zien we een groeiende aandacht voor het collectieve als reactie op een sterke individualisering van het sociaal beleid in het achterliggende decennium. Met de recente transitie in het sociaal domein is er meer nadruk komen te liggen op individuele hulpverlening door wijkteams en het versterken van mentaal kapitaal. De meer collectieve dimensie in het sociaal werk is op veel plaatsen in het slop geraakt. Het opbouwwerk als discipline was eerder al weggezakt, al zijn er tekenen dat samenlevingsopbouw weer meer nadrukkelijk aandacht krijgt binnen gemeenten, zeker in wijken met een grote diversiteit aan bewoners. Ook het proces van extramuralisering en het beleid dat er op gericht is om mensen zo lang mogelijk oud te laten worden in hun eigen woning en woonomgeving, zorgen voor hernieuwde aandacht voor samenlevingsopbouw. De afgelopen jaren zien we dan ook de aandacht voor de collectieve dimensie in het sociaal werk toenemen. De aandacht voor opbouwwerk en samenlevingsopbouw binnen de Tintengroep is daar een voorbeeld van. Tintengroep loopt daarin voorop met haar aandacht voor het actualiseren van tradities van samenlevingsopbouw – zie haar gelaagde scholingsprogramma Samenlevingsopbouw in samenwerking met de hogescholen in Noord-Nederland - maar ook door het introduceren van groepsbenaderingen in de jeugdzorg middels methodieken samenlevingsopbouw. Deze lijn verdient verdere verdieping. Te gemakkelijk wordt nu gegrepen naar een medisch modaal (individuele indicatiestellingen) waar een sociaal model mogelijk lijkt te kunnen volstaan.

* Ook ten aanzien van het actualiseren en professionaliseren van samenlevingsopbouw liggen er uitdagingen, zowel waar het gaat om het voorkomen en wegwerken van negatieve vormen van 'bonding' als in het versterken van positieve vormen van 'bonding'- en 'bridging'-kapitaal. Nederland is diverser en grijzer geworden, terwijl processen van extramuralisering hard doorwerken in buurten waar veel kwetsbare burgers wonen. Hier liggen methodische uitdagingen om het samenleven tussen verschillende groepen te verbeteren. Hoe gaan we dat doen? We gebruiken gemakkelijk in beleidstek-

Er is een grote
behoefte aan
kleinschalige,
fysiek en
financieel
bereikbare
voorzieningen
voor in het
bijzonder
kwetsbare
groepen.

sten begrippen als 'inclusief', maar tegenstellingen zijn zich op veel plaatsen aan het verscherpen. Hoe slagen we er in op een prettige manier met elkaar samen te wonen en waar mogelijk te helpen, in het bijzonder waar het buurtbewoners betreft die wel enige hulp of steun kunnen gebruiken?

- * De laatste tijd zien we een hernieuwde aandacht voor de sociale infrastructuur of sociale basis, onderdeel daarvan zijn de voorzieningen. Er is een grote behoefte aan kleinschalige, fysiek en financieel bereikbare voorzieningen voor in het bijzonder kwetsbare groepen. Zie ook het recente advies van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli) waarin een 'investeringsstrategie voor publieke voorzieningen' wordt bepleit voor de toegang van verschillende groepen burgers tot de stedelijke samenleving.⁷⁷ Juist in het Noorden is in het nabije verleden een infrastructuur van buurt- en dorpshuizen gerealiseerd. Maar op welke voorzieningen kunnen minder draagkrachtigen anno 2020 rekenen? Met de hernieuwde aandacht voor de sociale basis, komen zij weer in het vizier en keren idealen van volksverheffing, achterstandsbestrijding en samenlevingsopbouw terug. Is de huidige sociale basis of infrastructuur voldoende *up to date* om inhoud te geven aan deze idealen? Tinten zou er goed aan doen de komende jaren te kijken welke rol zij met partner-organisaties kan vervullen bij het moderniseren van de aanwezige sociale infrastructuur in haar werkgebieden. Juist vanuit voorzieningen kunnen dagstructurende activiteiten aangeboden worden gericht op 'meedoen'. Binnen deze accommodaties zijn sociale professionals die goede activiteiten-programma's kunnen samenstellen onontbeerlijk. Klinenberg laat zien dat zij in staat zijn van een morsig gebouwtje een 'paleis voor gewone mensen' te maken.⁷⁸
- * De kern van het werk van Tinten richt zich in het bijzonder op het aanreiken van sociaal kapitaal. Op activiteiten gericht op 'meedoen' en 'sociale stabilisatie'. Een adequaat aanbod van vrijwilligerswerk en dagstructurende activiteiten is hier essentieel. Het is belangrijk dat mensen iets om handen hebben, een reden hebben om aan de dag te beginnen, en trots kunnen zijn op zaken die zij samen met anderen hebben opgepakt voor *hun* buurt: het realiseren en beheeren van een buurtuin, het organiseren van een buurtfeest, elkaar helpen en ondersteunen, een handje helpen in een buurtaccommodatie. Heeft Tinten een voldoende aanbod van vrijwillige activiteiten dat aansluit bij de behoeften van haar doelgroepen?

⁷⁷ Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2020), *Toegang tot de stad, hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen*. Den Haag.

⁷⁸ Klinenberg, Eric (2018), *Palaces for the People. How to Build a More Equal & United Society*. Penguin Random House.

Cultureel kapitaal

Onder cultureel kapitaal verstaan we de sociale vaardigheden, *soft skills*, '21^e-eeuwse vaardigheden', communicatieve vaardigheden, sociale etiquette ('hoe het hoort') waarover personen beschikken, maar ook hun opleidingsniveau.

- * Tinten is geen onderwijsinstelling, maar is er toch in geslaagd om in samenwerking met andere partijen de opleiding 'Ervaringsdeskundige in generatiearmoede en sociale uitsluiting' bij het Noorderpoort College aan te bieden; en vervolgens afgestudeerden een plek te geven binnen de eigen organisatie. De aangeleverde casuïstiek (zie hoofdstuk 8 Appendix) leerde ons dat sociaal werkers in samenwerking met andere partijen ook betrokken zijn bij het aanbieden van opleidingen (bijvoorbeeld halen van rijbewijs) voor gezinnen en personen die in problematische armoede-situaties terecht zijn gekomen. Tegelijkertijd weten we dat budgetten voor opleidingen voor personen in uitkeringssituaties door bezuinigingen enorm zijn opgedroogd. Niettemin zijn opleidingen bij uitstek diepte-investeringen in cultureel kapitaal. Het is van belang op het belang ervan te blijven hameren en daar waar dat mogelijk is opleidingen en cursussen aan te bieden.
- * Voorts is het de moeite waard om te kijken of samenwerkingsrelaties met basisscholen kunnen worden verstevigd, in het bijzonder basisscholen in kwetsbare buurten. Het gaat dan om het aanreiken van sociaal culturele activiteiten in kader van het verlengen en versterken van de schooldag. Mogelijk wordt dit al gedaan, maar in de interviews kwam het nauwelijks aan de orde.
- * De jongeren in de leeftijd van 12 tot 20 jaar vormen voor Tinten een belangrijke doelgroep. Het gaat om jongeren in het voortgezet onderwijs (vo, vanaf 12 jaar) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo, na enkele jaren vo). Het gaat o.a. om het ondersteunen van jongeren via schoolmaatschappelijk werk en om het voorkomen en aanpakken van schulden, een steeds groter probleem onder jongeren (zie ook economisch kapitaal), maar ook om het op tijd signaleren van problemen en het op tijd doorverwijzen naar de juiste instanties.⁷⁹ Voorkomen dient te worden dat ze al op jeugdige leeftijd in perspectief-arme situaties belanden. De interviews maakten duidelijk hoe een ongelukkige start lang kan doorwerken en welke impact dat het op het leven van hun (gezin) heeft gehad. Ook het aspect van vroegtijdige signalering keerde in de gesprekken terug. Een aantal van hen konden sleutelmomenten in hun leven aanwijzen dat instanties, zoals de school, onvoldoende alert en adequaat hebben gereageerd. *"Mijn mantelzorgtaken thuis en*

⁷⁹ Zie Lusse, M. en A. Kassenberg (2020), *Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor PO en VO*. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

mijn depressie hadden gesignaleerd kunnen worden tijdens mijn toenmalige mbo-opleiding. Ik liep vast. Ik was toen 18 jaar oud. Dat is 20 jaar geleden. Dat is mijn motivatie om bij het Noorderpoort College de opleiding Ervaringsdeskundige in generatiearmoede en sociale uitsluiting te volgen. Als ik toen een ervaringsdeskundige als begeleider had gehad, was het anders voor mij gelopen.” Ofwel: hier heeft vroegsignalering in het verleden gefaald. Een simpele preventieve vooraf-interventie door een ervaringsdeskundige of een mentor/docent had een serie ingrijpende, kostbare achteraf-interventies (lange periode van uitkeringsafhankelijkheid, hoge medische consumptie en schuldsanering) kunnen voorkomen.⁸⁰ Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst luidt het spreekwoord, maar hoe kan Tinten bijdragen aan het aanreiken van toekomstperspectief aan jonge mensen – met anderen - middels een interventiemix vanuit verschillende kapitaalvormen?

- * Ook ten aanzien van het experimenteren met mentoraatsprojecten en culturele interventies lijken er nog extra stappen te kunnen worden gezet. Onderzoek maakt duidelijk dat het instrument van het mentoraat betekenisvol cultureel kapitaal kan overdragen, zo ook zijn er veel aanwijzingen in de wetenschappelijke literatuur dat middels culturele interventies kwaliteit van leven van personen in kwetsbare situaties toeneemt ('meedoen', zingeving, versterken mentaal, sociaal en fysiek kapitaal).
- * Hetzelfde geldt voor interventies op het terrein van de sport. Jongeren hebben behoefte aan plekken in hun buurt waar ze kunnen bewegen, sporten en simpelweg plezier kunnen maken. We zien ook veel nieuwe podia opkomen, zoals skatevoorzieningen en trapveldjes (o.a. panna-kooien, Cruyff-courts). Hoe zit het met de sportinfrastructuur in de werkgebieden van Tinten? En is deze ook in voldoende mate beschikbaar en ingericht voor ouderen?, juist ook in het kader van het langer fit blijven en het terugdringen van overgewicht en het stimuleren van een meer gezonde levensstijl (o.a. ook meer gezonde voeding). Deze sport & beweeg-infrastructuur verdient waarschijnlijk ook actualisering. Door bij deze infrastructuur met sportopbouwwerk en activiteitenprogramma's aan te sluiten, kunnen verschillende groepen bereikt worden. Langs de weg van samen sporten en bewegen kan ook cultureel kapitaal aangereikt worden, denk aan het versterken van vaardigheden als voor jezelf opkomen, conflictbeslechting en samenwerking.

⁸⁰ Zie voor de begrippen vooraf- en achteraf-interventies Verhagen, Stijn (2008), *Participatie en maatschappelijke ontwikkeling*. Openbare les juni 2008. Hogeschool Utrecht.

Economisch kapitaal

Onder economisch kapitaal verstaan we de arbeidsmarktpositie, het vermogen en de baanzekerheid van personen.

- * In de inleiding hebben we ons conceptuele kader gepresenteerd. In de samenvattende figuur hebben we de 5 kapitaalbronnen schematisch weergegeven, waarbij we het economisch kapitaal een prominente positie hebben gegeven, omdat vooral personen zonder een betaalde baan en zonder startkwalificaties de kans lopen (blijvend) in situaties van armoede te belanden. Op het moment dat hun economisch kapitaal wordt versterkt (een baan, een afgeronde opleiding en een verbeterd inkomen) hebben zij een grotere kans de situatie van armoede achter zich te laten. Alleen we moeten vaststellen dat we op dit moment te maken hebben met een keiharde arbeidsmarkt die niet gemakkelijk plaats inruimt voor personen die niet aan hoge productiviteitseisen kunnen voldoen. Het beschikbare werk is voor hen onvoldoende geschikt, en op het moment dat ze toch werk weten te bemachtigen op de reguliere arbeidsmarkt, vaak een flexibele baan, is de kans groot dat ze na enige tijd opnieuw in een uitkeringssituatie belanden. Voor een grote groep personen met een bijstandsuitkering kan de afdeling werk en inkomen van gemeenten weinig betekenen. In hen wordt dan ook weinig geïnvesteerd, beschikbare re-integratie-budgetten worden ingezet voor personen met weinig afstand tot de arbeidsmarkt. Dat is de huidige realiteit. Dat betekent dat er een grote groep kwetsbare burgers is die bij uitstek de aandacht van het sociaal werk nodig heeft. Zij dreigen blijvend buiten gesloten te worden in een bijstandsregime, via het aanreiken van andere kapitaalvormen, kunnen de sociaal werkers van Tinten hun levens toch zin en perspectief geven. Tinten kan hen geen baanzekerheid geven, maar wél sociale structuren en sociale activiteiten, die ook voorkomen dan personen verder weg zakken in situaties van hardnekkige armoede.
- * Daarnaast is het van belang dat Tinten en haar partners aansluiten bij het maatschappelijke debat, geïnitieerd door de WRR en de commissie Borstlap over de wenselijkheid van zogenaamde 'basisbanen'. Dat zijn banen waaraan niet langer de eis van doorstroom naar de reguliere arbeidsmarkt wordt gesteld en ook niet de productiviteitseisen van de reguliere arbeidsmarkt. De gemeente Groningen experimenteert er de komende jaren mee, te verwachten is dat meer gemeenten zullen volgen. Tinten die via haar sociaal werkers overal in het gebied ogen en oren heeft, dus veel gebiedskennis, én haar doelgroepen kent, zou bij uitstek plekken kunnen aanwijzen waar basisbanen van pas zouden kunnen komen. Mogelijk kan Tinten ook een meer agenderende rol vervullen. Door ons geïnterviewde experts gaven aan dat je voorzichtig moet zijn met politieke agendering. De Tintengroep heeft met sterk verschillende gemeenten te maken van uiteenlopende politiek kleur, waarbij gemeenten ook

regelmatig van politieke kleur wisselen. Niettemin is het evident dat basisbanen, zeker in de economisch zwakke regio's waarbinnen Tinten actief is, voor veel mensen die zich uit situaties van armoede willen losmaken van grote betekenis kunnen zijn.

- * Ook verdient de schuldhulp- of dienstverlening aandacht. Vooral op twee groepen is in de werkgebieden van Tinten de aandacht gericht: op jonge mensen (denk hierbij ook aan LVB-jongeren) en multiprobleemgezinnen. In het eerste geval is preventie en vroeg-signalering cruciaal, in het tweede geval zijn alle inspanningen erop gericht een trendkering te bereiken en gezinsleden toekomst te bieden. Dit terrein is methodisch enorm in beweging (zie het hoofdstuk economisch kapitaal). Hier kan ook een verbinding worden gelegd met vrijwilligerscircuits (maatjesprojecten). Het aspect van nazorg – grip houden op gesaneerde financiën – lijkt nog extra aandacht nodig te hebben, zo is ook aandacht nodig voor minder individualiserende aanpakken (groepsaanpakken).
- * Tot slot zijn mensen in armoede-situaties gebaat om kennis te hebben van alle relevante fondsen waar ze een beroep op kunnen doen, voor bijvoorbeeld bijdragen aan schoolkosten kinderen en deelname van hun kinderen aan culturele en sportieve activiteiten. Denk aan Stichting Leergeld, het Jeugdfonds Sport & Cultuur, het Nationaal Fonds Kinderhulp en het Jeugdeducatiefonds. Zo ook kennis van alle mogelijke regelingen. Zie de Voorzieningenwijzer die woningcorporatie Lefier heeft ontwikkeld. Hier is veel geld mee te besparen. Dat geldt ook voor het een beroep kunnen doen op voedselbanken, vormen van ruilhandel en kringloopwinkels.

7.2 Aanbevelingen

- * Het verdient aanbeveling dat Tinten in haar activiteiten gericht op de aanpak van armoede zich ervan rekenschap geeft of ze voldoende gebruik maakt van de in dit rapport onderscheiden kapitaalvormen, door ze te combineren, elkaar te laten versterken of compenseren.
- * Het verdient aanbeveling om voortbouwend op dit onderzoek en ander onderzoek (o.a. door de universiteit Groningen) een cursus- of trainingsboek te maken waarin de hier onderscheiden kapitaalvormen de ruggengraat vormen. In een dergelijke publicatie kan bijvoorbeeld gekozen worden voor een drietal gezaghebbende interventies per kapitaalvorm. Opdrachten met behulp van levens-echte casusbeschrijvingen kunnen het materiaal completeren.
- * Het verdient aanbeveling dat Tinten bij de verdere professionalisering van haar sociaal werkers twee lijnen met elkaar verbindt: de aandacht voor evidence based methodieken (binnen de verschillende kapitaalvormen) én de aandacht voor common factors als bejegening, contact maken, vertrouwen winnen, relatieopbouw met oog voor resultaten. Deze twee lijnen worden vaak tegenover elkaar gezet, minder vaak worden ze geïntegreerd. In genoemd werkboek (zie aanbeveling 2) kan daar plaats voor worden ingeruimd.
- * Het verdient aanbeveling om de inzet van ervaringsdeskundigen te intensiveren en te professionaliseren. In Vlaanderen is er zelfs een methodiek ‘ervaringsdeskundigen in de armoede en sociale uitsluiting’. Deze methodiek werd van onderop tot stand gebracht, maar ook mede mogelijk gemaakt door beleid en onderzoek. Deze studie laat zien dat ervaringsdeskundigen als deskundigen op te leiden en te betrekken in de uitvoering bij kan dragen aan het eigen herstellen empowermentproces. Maar ervaringsdeskundigen kunnen ook bijdragen aan een verhoogde kwaliteit in de hulpverlening door mee te denken over hoe het aanbod beter aangesloten kan worden op de vragen van de doelgroep en hoe er het beste gecommuniceerd kan worden. Samenwerking tussen professionals en ervaringsdeskundigen kan ook resulteren in meer reflectie op het handelen (Steenssens, Demeyer & Van Regenmortel, 2009).
- * Het verdient aanbeveling om het werk van de Tintengroep de komende periode te monitoren op basis van evaluatieonderzoek. In hoeverre lukt het om de inzichten uit deze studie toe te passen in de praktijk? Wat zijn de belangrijkste succesfactoren en knelpunten? Wat levert de toepassing van inzichten op in de praktijk? Voelen professionals zich beter geëquipeerd en ervaart de doelgroep dat zij goed geholpen wordt? Welke nieuwe inzichten zijn er ontstaan? En wat ontbreekt er nog?

In hoeverre lukt het om de inzichten uit deze studie toe te passen in de praktijk?

8. Appendix: Tinten in actie

We hebben de door ons geïnterviewde sociaal professionals gevraagd een casus uit te werken met gebruikmaking van het gezamenlijk ontwikkelde kader hoe ze te werk gaan als zij geconfronteerd worden met situaties van armoede. Uit de door hen aangeleverde casussen leren we dat het gaat om de inzet van verschillende kapitaalkvormen, waarbij maatwerk en aandacht voor het individuele geval belangrijke componenten zijn.

Zo staat in de casus van het jonge gezin dat op het punt van gezinsuitbreiding staat het aanreiken van verschillende kapitaalkvormen centraal. De ouders krijgen begeleiding bij het toewerken naar de nieuwe gezinssituatie en coaching in thema's als onderlinge communicatie en emotieregulatie (pedagogisch kapitaal). Voorts krijgen zij de mogelijkheid om opleidingen te volgen voor het vergroten van hun baan-kansen (economisch kapitaal). Zo krijgt de vader de kans zijn rijbewijs te halen en de moeder om een Beroepsbegeleidende leerweg (BBL)-opleiding tot pedagogisch medewerker te volgen. Ook wordt gewerkt aan het wegwerken van schulden. Van huis uit waren schulden 'normaal' (intergenerationeel aspect). Er wordt samenvattend toegewerkt naar een (financieel) stabiele omgeving waar alle gezinsleden zonder stress zich kunnen ontwikkelen en plezierig samenleven (mentaal kapitaal).

Ook in het geval van de casus van de 45-jarige werkloze alleenstaande man zien we een inzet op verschillende kapitaalkvormen. De betreffende persoon kwam in beeld omdat huisuitzetting voor hem dreigde. Via (vasthoudend) huisbezoek heeft een sociaal werker contact met hem gelegd. Hij bleek onder medebewind te staan, dagelijks door de thuiszorg te worden bezocht (wondverzorging en medicatie tegen epilepsie) en alcoholist te zijn. Een serie kleine rampen had een neerwaartse spiraal in gang gezet: baan verloren, geleende scooter moeten inleveren bij uitzendbureau, daardoor afspraak bij gemeente gemist, daardoor uitkering misgelopen, uit frustratie meer gaan drinken et cetera. De verantwoordelijke sociaal werker wint zijn vertrouwen en maakt met hem een plan waarin werk en inkomen centraal staan. Ze stabiliseert de financiële situatie, draagt zorg voor een schuldentraject, regelt bij de bewindvoerder een buskaart, zorgt dat hij weer het uitzendbureau benadert en in contact komt met verslavingszorg. De man is een goede vakman. Op de nieuw werkplek – zo wordt afgesproken – luncht hij in de kantine om te voorkomen dat hij zich isoleert. Zo wordt contact met collega's op het werk gestimuleerd. We herkennen in de benadering wat in Van Ewijk (2020)

'iemand planmatig op sleeptouw nemen' wordt genoemd.⁸¹ De sociaal werker maakt zowel gebruik van de Zelfredzaamheid Matrix (ZRM) als het Spinnenweb-model Mijn Positieve Gezondheid (MPG) om in kaart te brengen wat haar cliënt wel en niet kan. En van de Korte Oplossingsgerichte Therapie (KOT). Met haar oplossingsgerichte acties wint ze het vertrouwen van haar cliënt.⁸² De casus laat zien dat kapitaalvormen elkaar beïnvloeden. De inzet op rust brengen (mentaal kapitaal) en een baan (economisch kapitaal) versterken elkaar over en weer in positieve zin. De persoon in kwestie kampt met een verslaving en gezondheidsproblemen. We hebben de kapitaalkvorm niet apart benoemd en behandeld, maar aandacht voor 'fysiek kapitaal' is bijna altijd relevant in situaties van armoede. De casus laat zien hoezeer sociaal werkers een verbindende rol vervullen tussen instanties (uitkeringsinstantie, bewindvoerder, verslavingszorg, thuiszorg, uitzendbureau, werkgever) (Van Ewijk, 2020). Ook illustreert de casus wat ervaringsdeskundigen in de interviews aangaven, dat het vaak niet gemakkelijk is om te zeggen is (en ook niet zo belangrijk) in welke kapitaalkvorm je als eerste investeert omdat de verschillende kapitaalkvormen nauw met elkaar verbonden zijn. Door in de een te investeren, investeer je ook in andere kapitaalkvormen. *'Het maakt niet uit waar je begint, als je maar ergens begint.'*

Een derde aangeleverde casus over een jong gezin met twee kinderen in de leeftijd van 2 en 4 jaar brengt opnieuw in beeld hoe intensief de begeleiding van een gezin kan zijn door een sociaal werker en met hoeveel instanties deze in verbinding staat (o.a. bewindvoerder, buurtwerker, schuldhulpverlening, huisarts, gezinscoach/gezinsondersteuner, minima-voorzieningen als de Voedselbank en Armslag). Het gaat om een gezin waar de vader zijn bedrijf stop heeft moeten zetten door PTSS-klachten vanwege langdurige ziekte van zijn 2-jarige dochtertje. Het gezin leeft van de Wajong-uitkering van de moeder, familierelaties zijn complex, hun sociale netwerk klein. Omdat het om een jong gezin gaat is er veel aandacht voor investeren in pedagogisch kapitaal. De sociaal werker werkt (uiteindelijk succesvol) toe naar acceptatie door ouders van intensieve gezinsondersteuning in het kader van de Wmo. Ook zij maakt gebruik van de Korte Oplossingsgerichte Therapie (KOT). Grote nadruk ligt op het investeren in mentaal kapitaal (voor rust zorgen, ouders motiveren). De sociaal werker probeert gezin met buurtnetwerken/buurtactiviteiten (fitness voor minima, moedergroep, speelweek voor kinderen) in contact te brengen. Investeren in het weer oppakken van werk/baankansen is vooral snog een brug te ver.

81 Ewijk, H. van (2020), *Het geheim van het sociaal werk. Wat bewerkstelligt het sociaal werk?* Tinten.

82 Zie ook Databank Effectieve sociale interventies Movisie, in het bijzonder de interventiebeschrijving 'Oplossingsgericht werken in het sociaal werk' van het Nascholingscentrum Maatschappelijk Werk.

Een vierde ingeleverde casus betreft een 64-jarige alleenstaande man zonder sociaal netwerk. Hier staat opnieuw de inzet op versterken van mentaal kapitaal op de voorgrond. Sociaal werker weet rust te brengen en persoon te motiveren om zoveel mogelijk zaken *samen* op te pakken, zoals het bellen van schuldeisers en uitkeringsinstantie voor uitkering en toeslagen en het aanvragen van een schuldregeling bij de gemeente. Ze heeft haar cliënt in contact gebracht met vrijwilligerswerk. Vrijwilligers van de Formulierenbrigade hebben hem geholpen met het in kaart brengen van zijn schulden én hem ondersteund bij het contact met zijn schuldeisers. Een betaalde baan lijkt een brug te ver voor hem, hij was al lange tijd werkloos, maar hij verricht nu vrijwilligerswerk als 'computervrijwilliger' voor ouderen. Ofwel: 'mee-doen' staat voor hem centraal.

Geraadpleegde literatuur

Bartelink, C. (2013), *Wat werkt: Motiverende gespreksvoering?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Biglan, A., Van Ryzin, M. J., & Hawkins, J. D. (2017). Evolving a more nurturing society to prevent adverse childhood experiences. *Academic pediatrics*, 17(7), S150-S157.

Bihari-Elahi, J. (2019) *Waardigheid van armen genegeerd, ook door hulpverleners*, <https://www.socialevraagstukken.nl/waardigheid-van-armen-genegeerd/> (geraadpleegd, 16 maart, 2020)

Boumans, J. (2015), *Naar het hart van empowerment (deel 2). Over de vraag wat werkt*. Utrecht: Movisie & Trimbos Instituut.

Bourdieu, Pierre en Loïc J.D. Wacquant (1992), *Argumenteren. Voor een reflexieve maatschappijwetenschap*. Sua Amsterdam.

Bourdieu, Pierre (1989), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Gekozen en ingeleid door Dick Pels*. Zie hierin in het bijzonder 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', p. 120-141.

Bourdieu, Pierre et al (1999), *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Polity, Press Oxford.

Briels, B. & Panhuijzen, B. (2015), *Omgaan met armoede. Frontliniewerkers aan het woord*. Utrecht: Movisie.

Brink, Gabriel van den (2020), *Ruw ontwaken uit de neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Prometheus.

Bureau Bartels (2019), *Experimenten binnen schuldhulpverlening bij Nederlandse gemeenten*. Den Haag.

Campen, Cretien van, Wies Rosenboom, Saskia van Grinsven, Carolien Smits (red.) (2017), *Kunst en Positieve gezondheid. Een overzichtsstudie van culturele interventies met mensen die langdurig zorg en ondersteuning ontvangen*, 29 september 2017. Zwolle: Windesheim. Het rapport is gemaakt in opdracht van het ministerie van OCW (via ZonMw).

Cummings, C., Laing, K., Law, J., McLaughlin, J., Papps, I., Todd, L. and Woolner, P. (2012), *Can changing aspirations and attitudes impact on educational attainment? A review of interventions*. York: JRF

Delden, Pieterjan van (2019), *Marginalisatie. Meedoen in een complexe samenleving*. Uitgeverij Van Genneep.

Dijk, Angela van (LKCA), Saskia van Grinsven (Movisie), Nada de Groot (Movisie), Joost de Haan (Movisie), Maaïke Kluit (LKCA) (2019), *Culturele interventies gericht op volwassen statushouders*. Utrecht: LKCA Movisie.

Dijk, M. van, & Gemmeke, M. (2010), *De kracht van de pedagogische civil society: Versterking van een positieve sociale opvoedomgeving*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Distelbrink, M. en Winkelman, C. (2018) Aan het werk met Triple P Tieners. Handreiking voor de praktijk met tips uit onderzoek., <https://www.verwey-jonker.nl/publicatie/aan-het-werk-met-triple-p-tieners-handreiking-voor-de-praktijk-met-tips-uit-onderzoek/> (geraadpleegd, 16 maart 2020).

Doorn, J.J.A. van (1960) (rapporteur), *De Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek*, ISONEVO, KASKI, LEI en Sociologisch Instituut van de Nederlands-Hervormde kerk. Den Haag.

- Doorn, Lia van (2004), *Outreachinge hulpverlening, praktijkervaringen van 10 experimentele projecten*, Uitgeverij Hoogland en Zoon, Arnhem.
- Doorn, L. van, Huber, M., Kemmeren, C. Linde, M., van der, Räkens, M. & Uden, T. van, (2013), *Outreaching werkt !* Utrecht: Movisie.
- Doorn, L. van., Omlo, J., Etten, Y. van & Gademant, M. (2019), *Outreaching werken. Basisboek voor werkers in de eerste lijn*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Durlacher, G.L (1973), 'Armoede: een poging tot analyse.' In: *Mens en onderneming*, vol. 27, 1973.
- Ehrenreich, Barbara (2005), *De Achterkant van de Amerikaanse droom*. Atlas Contact. Nederlandse vertaling van *Nickel and Dimed* (2001).
- Engbersen, G. (2002), 'De armoede van sociaal kapitaal'. In: *Economisch Statistische Berichten* (ESB), Dossier Sociaal kapitaal, p. 12-13.
- Engbersen, G. (2002), 'Sociaal kapitaal'. In: L. Verplanke, R. Engbersen e.a. (red.) (2002). *Open deuren. Sleutelwoorden van lokaal sociaal beleid*, p. 137-142.
- Engbersen, R. en Thijs Jansen (1991), *Armoede in de maatschappelijke verbeelding (1945-1990). Een retorische studie*. Leiden Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, R., A. Sprinkhuizen, M. Uyterlinde en V. Lub (2008), *Tussen zelfsturing en paternalisme. Inhoud geven aan empowerment in achterstandswijken*. Utrecht: Movisie.
- Engbersen, G., & Engbersen, R. (2014), *Van buurtbarbecue naar buurtinfrastructuur. Corporaties en het veranderend sociaal domein*. Amsterdam: De Vernieuwde stad.
- Engbersen, R. en P. Rensen (2014), *Help mij het zelf te doen. Een pleidooi voor methodisch werken aan actief burgerschap*. Platform31 en Movisie.
- Engbersen, Radboud en Matthijs Uyterlinde (2017), *Regionale verschillen geduid. Exploratief onderzoek naar hoog voorzieningengebruik in het sociale domein*. Den Haag: Platform31. M.m.v. CMO STAMM, Fries Sociaal Planbureau, Sociaal Planbureau Groningen en Neimed.
- Engbersen, R. (2019), *Onderbelichte aspecten van eenzaamheid. Vijf experts aan het woord*. Utrecht: Movisie.
- Engbersen, R. en Rest, E. van der (2020), *Het sociaal kloppend hart. De maatschappelijke betekenis van de kringloopwinkels met een buurthuisfunctie van Schroeder van der Kolk*. Utrecht: Movisie.
- Ewijk, H. van (2020). *Het geheim van het sociaal werk. Wat bewerkstelligt het sociaal werk?* Tinten.
- Gemeente Rotterdam (2017), *De zin en onzin van vijf jaar tegenprestatie in Rotterdam*. Gemeente Rotterdam.
- Geuns, R. van (2013), *Every picture tells a story. Armoede: een gedifferentieerd verschijnsel. (Lectorale rede)*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam.
- Goossensen, A., Dijke, J. van & Baart, A. (2013), Zorgethisch evalueren. In: Omlo, J, Bool, M. & Rensen, P. (red.). *Weten wat werkt. Passend evaluatieonderzoek in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.
- Gowricharn, R. (2000). *De Grenzen van de polder. Over armoede onder allochtonen*. Utrecht: Forum.
- Gradener, J., Vliet, P. van & Bos, E. (2017), 'Opbouwwerk als sociale ontwikkelingsstrategie'. In: Doorn, L. van, Hoijtink, M., Jonge, E. de, Scholte, M., Spierts, M. & Sprinkhuizen, A. (red.). *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken*. Bussum: Coutinho.
- Granovetter, M. (1983), The strength of weak ties. In: *American Journal of Sociology*, 78 (6). P. 1360-1380.

- Hoff, S. (1998), Armoede en sociale relaties. In Engbersen, G., Vrooman, J.C. & Snel, E., *Effecten van armoede. Derde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: University Press.
- Hoff, S. (2017), *Armoede onder kinderen. Een probleemschets*. Den Haag: SCP.
- Hoitink, M. & Spierts, M. (2017), Sociale dimensies van sociaal werk. In: Spierts, M., Sprinkhuizen, A., Scholte, M., Hoijtink, M. Jonge, E. De & Doorn, L. van (red.), *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken*. Bussum: Coutinho.
- Ince, D. & Schoneville, J. (2017), *Interventie Kaleidoscoop*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- ISONEVO, Sociologisch Instituut van de Nederlands-Hervormde kerk, KASKI en LEI (1960), *De Nederlandse Ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek*. 's-Gravenhage.
- Inspectie van het onderwijs, *De Staat van het Onderwijs* (april 2016). Zie speciaal het voorwoord van inspecteur-generaal van het Onderwijs Monique Vogelzang. Den Haag, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- Jong, de. E., Kooiman, A. & Omlo, J. (2015), *Nieuwe publieke ruimtes*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam en Hogeschool Inholland.
- Jungmann, N., Wesdorp, P. en G. Duinkerken (2017), *De eindjes aan elkaar knopen. Cruciale vragen bij financiële problematiek in de wijk*. Den Haag: Platform31 en VNG.
- Kalthoff, (2018), *Opgroeien en opvoeden in armoede*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kamp, J. van der, Omlo, J., Pelt, M. van & Engbersen, R. (2020), *Sociaal werkers anno 2020. Een zwart-wit foto van de beroepsroep*. Utrecht: Movisie.
- Kamp, M. op den (2016), *Interventie Piramide*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kamphuis, Marie (1963a), *Het avontuur in St. Paul* (vertaling en bewerking van het Casework Notebook geschreven door Alice Overton en Katherine Tinker van het Family Centered Project St. Paul, 1957). Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Kamphuis, Marie (1963b), *Nieuwe wegen in het werk met probleemgezinnen* Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Keuzenkamp, S. (2017), *Wat werkt en wie werkt? De rol van ervaringsdeskundigen bij de aanpak van armoede en schulden*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Khonraad, S. (2012), Outreachend in de rafelrand: frontlijnwerk in risicosituaties. In: Sprinkhuizen, A. & Scholte, M. (red.). *De sociale kwestie hervat. De Wmo en sociaal werk in transitie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Klein, M. van der, Badou, M., Soutjesdijk, F. & Wilderink, L. (2019), *"Ik voel mij minder alleen en mijn kinderen kunnen nu meedoen."* Evaluatie van "opgroeien in armoede" een programma van Kansfonds. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klein, M. van der, Bulsink, D. & Gaag, R. van der (2012), *Pedagogische civil society voor beginners. Hoe professionals en vrijwilligers goed kunnen samenwerken rond jeugd en gezin*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Klooster, E. & Omlo, J. (2020), *Rust, vertrouwen en andere ervaren succesfactoren. Een casestudie naar drie succesvolle Rotterdamse basisscholen in kwetsbare wijken*. Rotterdam: Stichting de Verre Bergen.
- Klinenberg, E. (2018), *Palaces for the people. How to build a more equal & united society*. London.
- Kremer, M. e.a. (2017), 'Werkt de zachte hand in de bijstand?' In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, winter 2017.

- Kremer, M. e.a. (2019), *Alledaagse attentheid in een superdiverse wijk*. Ben Sajat Centrum, Stichting Actief Burgerschap en Universiteit van Amsterdam.
- Kremer, M. en J. van der Meer, 'De bijstand kan veel beter'. In: *Sociale Vraagstukken online*, 16 oktober 2020.
- Kremer, M. en J. van der Meer, 'Een betere bijstand: van verwaarlozing naar echte aandacht' (2020). Te verschijnen in: Jaarboek 2020 Sociale Vraagstukken.
- Laansma, Kl. (1953), *Rapport inzake het buurthuiswerk te Jubbega*. Sociale onderzoekingen in Friesland, rapport nr. 3 van de Stichting Friesland voor Maatschappelijk Werk.
- Lans, J. van der (2010), *Erop af! De nieuwe start van het sociaal werk*. Amsterdam: Augustus.
- Leersen, J. (1996), 'De canonisering van het typische: tradities, culturen en de cultivering van tradities.' In: Van der Borgt e.a. (1996). *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteiten in Nederland*, p. 45-58.
- Linde, Maarten van der (2007), *Basisboek Geschiedenis sociaal werk in Nederland*. Amsterdam: SWP.
- Linders, L. (2010), *De betekenis van nabijheid. Een onderzoek naar informele zorg in een volksbuurt*. Den Haag: sdu.
- Lewis, O. (1968), *A Study of Slum Culture, Backgrounds for la Vida*. New York.
- Lewis, O. (1969), The Culture of Poverty. In: D.P. Moynihan (red.). *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Science* (pp. 187-201). New York: Basic Books.
- Lub, V. en R. Engbersen (2013), *Passende ambities Woningcorporaties en sociale stijging in tijden van maatschappelijke verandering*. Slotnotitie Corpovenista, Vakgemeenschap Sociale Stijging. SEV Rotterdam.
- Lusse, M. en A. Kassenberg (2020), *Omgaan met armoede op scholen. Handreiking voor PO en VO*. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.
- Maas, Peter Michiel e.a. (red.) (2005), *De nieuwe Veenkoloniën*. Platform GRAS en Stichting Innovatie Veenkoloniën.
- Mulder, K. (2010), 'Niet iedereen hoeft omhoog'. 09-09-2010 www.socialevraagstukken.nl.
- Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013), *Schaarste. Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.
- Müller, Thaddeus (2012), *Actief burgerschap in Drentse dorpen. Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV)*. Rotterdam.
- Matthijssen, M. (2014), *Activering Sociale Netwerken. Outreachende Aanpak Maatschappelijke Dienstverlening Alexander*. Rotterdam: Hogeschool Rotterdam & Hogeschool Inholland. Wmo Werkplaats Rotterdam.
- Omlo, J. (2016), *Wat werkt bij armoedebestrijding, Wat we kunnen leren van empowerment en de psychologie van de schaarste*. Utrecht: Movisie.
- Omlo, J. (2017a), *Wat werkt bij outreachend werken. Kansen en dilemma's voor sociale wijkteams*. Utrecht: Movisie.
- Omlo, J. (2017b), 'Sociaal werkers als verbindingswerkers. Een antwoord op het verlangen naar actieve en zorgzame burgers'. In: Doorn, L. van, Hoijtink, M., Jonge, E. de., Scholte, M, Spierts, M. & Sprinkhuizen, A. (red.). *De brede basis voor het sociaal werk*. Bussum: Coutinho.
- Omlo, J., Bool, M. & Rensen, P. (2013), *Weten wat werkt. Passend evaluatieonderzoek in het sociale domein*. Amsterdam: SWP.

- Omlo, J. (2013), Een kansrijke aanpak. Empowerment als denk- en handelingskader. In: Scholte, M. & Sprinkhuizen, A., *DichtErBij. Naar een andere inrichting van hulp- en dienstverlening in het sociaal werk*. Bussum: Coutinho.
- Ostaijen, Mark van (2020), *Wij zijn ons*. Boom: Amsterdam.
- Putnam, R. (2000), *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putters, Kim (2019), *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam: Prometheus.
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2020), *Toegang tot de stad, hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen*. Den Haag.
- Regenmortel, T. van (2008), *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg*. Eindhoven: Fontys Hogeschool.
- RMO (2001), *Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), advies 16.
- RMO (2006), *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2012), *Ontzorgen en normaliseren. Naar een sterke eerstelijns jeugd- en gezinszorg*. Den Haag.
- RMO en RVZ (2008), *Versterking voor gezinnen. Versterking van de village*. Preadvies. Den Haag.
- RMO & RVZ (2009), *Investeren rondom kinderen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling & Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Ryzin, M. J., van, Fishbein, D., & Biglan, A. (2018), The promise of prevention science for addressing intergenerational poverty. *Psychology, Public Policy, and Law*, 24(1), 128.
- Saris, J. e.a. (2011), *De Kracht van Cultuur. Effectieve cultuurimpulsen in de wijk*. Den Haag: Nicis.
- Sarti, A. (2017), *Child participation in a context of poverty in a wealthy Western nation. Understanding and enhancing children's lives and well-being*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Scholte, M. Sprinkhuizen, A. & Zuithof, M. (2012), *De Generalist. De sociale professional aan de basis*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Schuyt, Kees (1991), 'De maatschappelijke betekenis van armoede'. In: Kees Schuyt (1991). *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen, p. 59-78.
- Schuyt, C.J.M..(z.j.), *Kwetsbare jongeren en hun toekomst. Een beleidsadvies gebaseerd op een literatuurverkenning*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Slot, P. & Leseman, P. (2017), *Investeren in kinderen van 0-12 jaar. Bevindingen uit de wetenschap*. Den Haag: PACT/ Kinderopvangfonds.
- Sociaal Economische Raad (SER) Noord-Nederland (2014), *Macro Economische Verkenning voor Noord-Nederland*.
- Sociaal Economische Raad (SER) (2016), *Gelijk goed van start. Visie op het toekomstig stelsel van voorzieningen voor jonge kinderen*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Sociaal Economische Raad (SER) (2017), *Opgroeien zonder armoede*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.

- Sociaal Platform Rotterdam (SPR) (2008), *Sporen leggen naar de toekomst*. Advies 09/2008. Tekst: Radboud Engbersen.
- Smith, R. L., Stagnitti, K., Lewis, A. J., & Pépin, G. (2015), The views of parents who experience intergenerational poverty on parenting and play: a qualitative analysis. *Child: care, health and development*, 41(6), 873-881.
- Snel, Erik (1996), *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie en praktijk*. Utrecht: SWP.
- Stam, M. (2013). *Het belang van onzeker weten. Over de revisie van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam (Lectorale Rede).
- Standing, Guy (2011), *The Precariat. The New Dangerous Class*. Bloomsbury.
- Steketee, M., Nederland, T., Mak, J., Gaag, R. van der., Toorn, J. van den, Smits van Waesberghe, E., Bommel, M. van, Roebroek, L., Eerden, S. van der (2013), *Kinderen in armoede in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Steketee, M. & Vandenbroucke, M. (2010), *Typologie voor een strategische aanpak van multiprobleemgezinnen in Rotterdam. Een studie in het kader van Klein maar Fijn*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Steyaert, Jan, Tineke van den Biggelaar, Johan Peels (2010), *De bijziendheid van evidence based practice. Beroepsinnovatie in de sociale sector*. Amsterdam: SWP.
- Szreter, S., M. Woolcock (2003), *Health by association? Social capital, social theory and the political economy of public health*. In: *International Journal of Epidemiology* 2003; 33:1-18
- Tacq, J. (red.) (2003), *Het oeuvre van Pierre Bourdieu*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Taylor-Gooby, P. (2013), *The double crisis of the welfare state and what we can do about it*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tiemans, J. en J. Witteman, 'Bepaalt waar je bent geboren echt je kansen in het leven.' In: *De Volkskrant*, 10 oktober 2020.
- Tops, P.W. en R. Weterings (1998), *De Groninger venterscholen als eigentijds bestuur*. Delft.
- Yperen, Tom van, Mariska van der Steege, Anne Addink, Leonieke Boendermaker (2010), *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg. Stand van de discussie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Uyterlinde, Matthijs, Silke van Arum en Ard Sprinkhuizen (2009), *Dorpen onder druk. Een verkenning naar de maatschappelijke rol van plattelandscorporaties*. Rotterdam: SEV.
- Uitermark, J. (2014), *Verlangen naar Wikitopia* (oratie). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Uyterlinde, Matthijs, Nada de Groot, Vasco Lub en Ad Sprinkhuizen (2009), *Meer dan een steuntje in de rug. Succesfactoren van coaching en mentoring onderzocht*. Utrecht: Movisie.
- Valkestijn, Marja en Radboud Engbersen, 'Sociaal-cultureel werk als partner van het onderwijs. De rol van sociaal-cultureel werk bij de verlengde schooldag'. In: G. W. Meijnen e.a. *Verlengde schooldag. Theorie en praktijk*. Alphen aan den Rijn, 1996.
- Vanhee, L. (2007). *Weerbaar en broos: mensen in armoede over ouderschap: een verkennende kwalitatieve studie in psychologisch perspectief*.
- Verhagen, Stijn (2008), *Participatie en maatschappelijke ontwikkeling*. Openbare les juni 2008. Hogeschool Utrecht.
- Vermeij, Lotte (2015), *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*. Den Haag: SCP.

- Verplanke, L. & Tonkens, (2013), 'Een blok beton of een leven vol scherven. Achter de voordeur in de wijk'. In: Tonkens, E. & Wilde, M., de (red.). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Genneep.
- Vijlbrief, A. & Mourik, K. van (2020). *Wat werkt bij de aanpak van armoede en schulden*. Utrecht: Movisie.
- Visser, S. (2019), *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Voogd, Josse de (2020), 'Kijk bij ongelijkheid verder dan de grote stad.' In: *De Volkskrant* van 18 juni 2020.
- Vries, Sjouf de (2007), *Wat werkt? De kern en de kracht van het maatschappelijk werk*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Vries, de e.a. (2017), *Oplossingsgericht werken in het sociaal werk. Interventiebeschrijving*. Utrecht: Movisie.
- Vrooman, C., Gijsberts, M. & Boelhouwer, J. (2014). *Verskil in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vuyk, Kees (2018), *Oude en nieuwe ongelijkheid. Over het failliet van het verheffingsideaal*. Klement.
- Wiersma, M. & Kooij, C. van der (2017), *Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede*. De Kinderombudsman.
- Winter, M. de (2011), *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding: Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.
- Witte, L. (2011), *Methodisch werken in de materiële hulp en dienstverlening*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Woolcock, M. (2001), *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome*. Washington: World Bank.
- WRR (2018), *De nieuwe verscheidenheid*. Amsterdam University Press.
- WRR (2019), *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Amsterdam University Press.
- Yperen, Tom van, Mariska van der Steege, Anne Addink, Leonieke Boendermaker (2010), *Algemeen en specifiek werkzame factoren in de jeugdzorg. Stand van de discussie*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Zwaard, J. van der & Specht, M (2013), *Betrokken bewoners & betrouwbare overheid. Een literatuurstudie*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken